

5550
C 735

11011

ISTORÍA

ARDEALULUI

PENTRU

SCOLELE POPORALI

scrisa de

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Joane M. Moldovanu,

profesoru gimn.

Aprobata de Comisiunea scolásteca archidiecekana.

Se vende cu 30 cr.

Blasiu 1866.

CU TIPARIULU SEMINARIULUI

B.C. 11011-11

Pentru docente.

Intru propunerea istoriei in scoalele poporale e de a se purcede in modulu urmatoriu :

a) Docentele spune prelégerea in cuvente, câtu se pote mai dupa precéperea invetiacciiloru. Deca afla de lipsa, mai repetiesce o data cele dîse. Dup'ace'a în data chiama unu invetiaccelu de cei mai buni sî-lu face, se spuna cele audîte. Apoi intreba pre unulu dein cei de mic-di-locu sî in urma pre unulu de cei tardîi.

b) Dupa ce vede, că invetiaccii au petrunsu bene cele impartesîte, pune candu pre unulu candu pre altulu, se cetesca bucat'a ace'a dein carte. Cumu se urmeza cetirea, docentele desface propusetiunile mai anevoia sî explica lucrurile, ce pruncii nu leau întielesu, deplinu.

c) In prelégerea urmatoria face pre invetiacei, se reciteze bucat'a asemnata, pre câtu se va poté, fără a se tiené de carte sî fără de a însiră cuvente reu întielesce.

d) Apoi purcede mai in colo spunendu insu, repetîndu sî întrebându in modulu aratatu mai susu.— Asiá urmeza la fia-care prelégere pausandu numai, după ce pruncii voru fi întielesu, cumu se cade, totu, ce li s'a propusu.

De cumu-va scol'a e de asiá, in câtu istori'a acest'a se nu se pota propune intru întregu cuprinsulu ei, docentele va lasá afara totu, ce este tiparitu cu litero merunte. §§ 9, 12, 17, 24, 28, 35 sî 44 suntu numai pentru docente.

Intrebările suntu adause la svatulu unoru barbatii práctici. Docentele cerendu impregiurările va ajutá pre invetiacei sî cu altele. Almente întrebările asiá suntu adause, in câtu ele mai pre totu locul se potu trece cu vederea, fără se patimesca tiesutul cuventării. prein urmare, cui se pare mai bene asiá, le pote lasá afara.

Smentela mai grea s'a facutu intru unele esempl. pre f. 9 in sîrulu 9 de josu incependu, unde vene a se ceti: „Vieti'a imperatului fû scapata“.—

§ 1. Ardealulu sî tienutele . . . vecine.

Unde jace Ardealulu ?

Unu riu forte mare curge prein mediloculu Europei spre a-si versá undele la resaritu in-marea negra. Riulu acest-a se numesce Dúnare.

Dúnarea se incepe in fundulu Germaniei sî primindu in sêne sute de riuri alerga spre resaritu antâiu mai in linia obla, era apoi in partea dein josu faco unu arcu intinsu, bulbucatu spre micia dî.

In laintrulu acestui arcu se latiesce unu siesu manosu, preste care se redica o sumetia curuna de munti coperiti cu paduri de fagu sî stesiaru, mai susu cu bradi sî pini.

Aci, intru acesta curuna, este cuprinsu Ardealulu, patri'a seau pamentulu nostru stramosiescu.

Ce tieri se afla in giurulu Ardealului ?

Dela Ardealu spre resaritu se afla partea Romaniei, ce se numesce Moldov'a, — spre micia dî este siesulu binecuventatu a celei alalte parti dein Romania, a Tierii romanesce, — spre apasu Tier'a unguresca sî n nume Banatul temesianu sî Crisiana seau Biorulu, — era de asupr'a spre micia nopte se afla partea Tierii unguresce, ce se dice Maramuresiu, sî in urma Bucovin'a.

Faci'a Ardealului cumu este ?

Ardealulu este incinsu de o curuna de munti, cari se chiama Carpati. Pamentulu lui este muntosu sî delosu. Sîesuri nu se afla, decatu pre lunga riuri, dara sî acelea inca suntu angustutie. Multime de riuri-i uda tierinele sî batendu-se de stanci se scurgu in tienuturile vecine. Unele dein ele mîena sî pulvere de auru preintre arina.

Pamentulu Ardealului de ce fire este ?

Muntii lui suntu invescu cu pasiuni grase sî paduri intru unele locuri neatinse de secure. Pamentulu lui produce bucate sî vinu bunu, nutresce vietati folo-

sitorie, era în sinulul seu ascunde auru, argintu, arama, fieru și sare deîn greu. Cu unu cuventu Ardealulu are tote cele, ce suntu de lipsa pentru indestulirea locuitorilor sei, deca acesti-a nu se voru spatiă de lucru.

§ 2. Istori'a Ardealului.

Istori'a Ardealului ce ne invetia?

A cunosce poporale câte au locuitu seau locuescu în Ardealu și intemplările, preîn cari au trecutu ele.

De ce folosu ne este istori'a Ardealului?

Că deîn ea se invetiamu a ne iubi tier'a; că vedîndu faptele maretie ale strabuniloru se ne îndemînămu și noi la asemîni fapte, și vedîndu smentelele loru se ne ferimû de totu, ce ar poté aduce nefericire preste tier'a.

Cumu se imparte istori'a Ardealului?

În 8 periode seau restîmpuri.

Periodulu antîiu se întinde pana la anul 105 după născerea Domnului, candu Traianu a stersu domni'a Daciloru și-a adusu aici pre strabunii nostri.

Periodulu alu doilea se întinde pana la a. 274, candu Aurelianu a lasatu Ardealulu și pre strabunii nostri în man'a varvariloru.

Periodulu alu treilea este pana la a. 797, pre candu Ardealulu scapatu de jugulu varvariloru începû a avé domnitorii sei.

Periodulu alu patrulea pana la a. 1002, candu regele Stefanu a împreunatu Ardealulu cu Tier'a ungureasca.

Periodulu alu cincelea pana la a. 1541, în care tempu Ardealulu er'a începutu a avé Domnitorii sei proprii.

Periodulu alu siésalea pana la a. 1699, candu Ardealulu a venitu sub domni'a casei austriace.

Periodulu alu sieptelea pana la a. 1848, candu s'a stersu sierbitutea.

Periodulu alu optulea cuprîndu intemplările dela a. 1848. pana acumu.

Periódulu I. 2

Se facutu a fostu al cincele

Ardealulu in vechime.

— 105.

§ 3. Dacia și Dacii.

Ce poporu si-a facutu mai antâiu nume pre aici?

În vechimea intunecata Dacii seau. Getii sunt poporul, ce si-a facutu nume pre tienúturile, cari se cuprindu de o parte între Tisa și Dúnare, de alt'a între Nistru și Marea negra. Aceste tienúhuri esta-di se numescu Ardealu, Moldova, Tiera romanesca, Banatu Temesianu, Crijiana, Maramúresiu și Bucovina, er' atunci toțe aceste faceáu unu statu, care se chiamá Dacia, dupa numele locuitoriloru sei.

Ce felu de ómeni au fostu Dacii?

Dacii au fostu ómeni isteti, cu ánima și forte bataiosi. Cu nespusa rapediune se aruncáu a supr'a veciniloru și le predáu tier'a, seau de se intemplá se fia invinsi atunci se retrageáu iplintrulu intariturei firesci deîn mediulu Daciei, și eráu scutiti.

Dacii totu asiá au lucratu cu vecinii lor, pana candu cu 1900 de ani inainte de acest'a venira, in atíngere cu strabunii nostri, cari pre atunci eráu poporul celu mai alesu pre rotundulu pamentului. In batáile avute cu ei Dacii s'au sfermatu și stersu deîn sîrulu gintiloru.

§ 4. Rom'a și Romanii.

De unde ne avem numele ?

Romanii avem numele dela Rom'a, o cetate vechea sub ceriul frumosu a Italiei. Romulu (și frate-so Remu) au pusu temelul acestei cetăți pre tîermurii Tiberului cu 753 de ani înainte de născerea Domnului, va se dîca preste 2600 de ani inainte de acest'a.

Care-su templările cele mai vechi a Romanilor ?

Domnitōrii cei de antăiu s'au numitu regi, și de impreuna cu Romulu au fostu siepte, cari au domnit in Rom'a 244 ani. Toti regii acesti-a au fostu ómeni alesi, au datu legi bune, au intaritu cetatea și i-au maritu tienutul. Inse alu sieptelea cu numele Tarciniu a fostu și tare iubitoriu de pompa, asupritoriu și tiranosu. De ace'a Romanii l'au alungatu și au restornatu domni'a regesca.

De acumu inainte poporul romanu pre fia-care anu-si alegea câte doi deregatori, la cari le dîcea consuli. Ei erau in locul regilor și deregeau tote in intielégere cu poporul. Numai in timpuri tare grele puneau in fruntea cetății unu dictatoriu, care avea putere netiermurita.

Sub regi și consuli Rom'a crescú și se latî preste siepte munti, poporul ei se facu precātu alu Ardealului și mai multu; era domni'a ei la inceputu forte mica cu tempu a crescutu și s'a intinsu preste tote tîerile și mările cunoscute.

Ce fire au avutu Romanii ?

Romanii au fostu ómeni cu barbatia desclinita, maiestri minunati intru a subjuga popora și a domni preste ele, intru a-si latî limb'a și dátinele pana și prein locuri de cele mai departate. Casele și traiulu loru era tare simplu, era

besériquele pompoşe. Toti ascultáu orbesce de legi mai cu sama in bataia, toti pretiuiaú binele sî fericirea tierii mai multu, de câtu binele lorú însusi. Sî candu tier'a-i chiamá se se lupte pentru ea, bucurosi alergáu la arme sî se luptáu cá lei, uitandu-si de muiere, de prunci, de frati sî de sorori. Cu asiá ânima fiendu Romanii s'au înaltiatu la cúlmea puterei sî s'au facutu domnitorii lumiei:

Remas-au ei totu cu dátinele acestea?

Ba mai tardîu s'au schimbatu. Averile, ce dein tote pãrti curgeáu in Itali'a sî Rom'a, i-au mîlesîtu, i-au imbuibatu sî destramatú. In loculu, traiului simplu au pasîtu: bucatelo pretiose adunate de pre mări sî tieri departate; vesmîntele numai asiá eráu bune, deca eráu de pûrpura seau alta materia pretiosa; palátiale ómeniloru eráu mai stralucite, de câtu templele Dieiloru. Indestulirea cea laudata in Romanii vechi perise; sî nepotii, inaintea caroru se plecáu multe gînti, eráu sierbi lacómiei sî la tote pecatele, ce se nascu deintr' ins'a. Imparechiãrile sî cêrtele eráu acumu lucrú de tote dílele in adunãrile lorú. Ba de multe ori o parte apucá arme asupr'a celei alalte sî sãngele fratiescu curgeá vale.

Ce s'a templatú in urm'a acestor-a?

Fiendu turburãri de aceste sî la a. 30 inainte de Christosu statulu romanu se facú imperatiã, adeca puterea cea mai înalta veni in man'a unui singuru omú. Imperatulu celu de antãiu a fostu Octavianu, care s'a infrumsetiatu cu numirea de Augustu adeca „înaltiatulu“, „maritulu“. Octavianu a fostu fericitu in tote întreprinderile sale. Sub elu imperati'a romana capetã estînderea cea mai mare.

§ 5. Freceãrile Romaniloru cu Dacii.

Cumu au venitu Romanii in atîngere cu Dacii?

Imperati'a romaniã ajungeá pana la mãrge-

nilé Daciloru, asiă cătu nuia! Dămare-i despar-
titi pre tiii de alții. Inse riulu acest-a pre dui-
gu totă latîncea lui nu eră în stare de a scuti măr-
genile imperatîei romane, nece a le aperi de incur-
sele Daciloru, cari a dese ori trecădu ap'a bate-
au legiunile romane sî se întorceau încarcati de
predu. Sî Romanii nu poteau se-i înfrîne. Pen-
tru că Dacii de se întimplă, se fia învinsi, se a-
scundeau în muntii de în miediloculu tîerii, unde
Romanii nu poteau străbate.

Deci ostile romane se reîntorceau fără de a fi du-
meritu pre dusmanu. Sî încă eră bine, deca Romanii
se poteau reîntorce. Că Dacii le tieneau drumulu sî de
apueau pro Romani în locu de asiă, se aruncău pre ei
sî apoi întreaga ostea romana remaneă îngropata în cu-
tare padure de a Daciei.

§ 6. Domitianu sî Decebalu.

Cădu au necesîtu Dacii mai tare pre Romani?

Dacii pre în curagiu sî vertute nu o data au
facutu se tremure Roma. Dar' armele lor ne-
ce o data nu au fostu asiă grele, că în dîlele im-
peratului romanu Domitianu, care a fostu impe-
ratu amaritu sî petreceă tempulu sagetandu mu-
see. La Daci pre tempulu acest-a eră rege unu
barbatu alesu, militariu de frunte, cu numele De-
cebalu, care numai pre în vertutîle sale s'a fostu
înaltiatu la domnia.

Ce a facutu Decebalu cu Romanii?

Decebalu indata-ce se facu rege, începî dus-
maniele cu Romanii sî sfermă doue ostiri de a lo-
ru. Domitianu nefiendu în stare de a trage dege-
tu cu elu, cumpără pacea cu bani. Dereptu a-

ce'a elu, tramese varvarului Decebalu, multime de aur si maiestri, de cari Dacii nu aveau, si se lega a-i plati dare pro totu anul. In tipulu acest-a Rom'a, domn'a Iunei, s'a facutu sierbitoria unui popbru varvaru. Rusine ca acest'a nu mai patisera Romanii. Ea nu potea se remana neresbunata.

§ 7. Traianu si Decebalu!

Cine a urmatu dupa Domitianu?

Dupa Domitianu urma la Romani unu, be-
tranu bunu, care-si binceuventa numele prein a-
ce'a, ca lua de fiu pre Traianu si-lu puse urma-
toriu siesi.

Traianu, cine a fostu?

Traianu se nascuse in Span'a dein parinti de josu, dara prein talentele sale se redica pre-
in tote deregatoriele pana la culnea marirei im-
peratesci. Elu sa' nevoitu dein tote poterile se
vindece imperati'a struncinata sub Domitianu si
cu descliniere se spele rusinea, ce Dacii i-au casiu-
natu. In locu de a le mai framete dare se puse elu
insusi in fruntea unci osti alese, si pleca a supra
lui Decebalu in a. 100 dupa nascerea Domnului.

Si ce a facutu Decebalu?

Decebalu bine sciea, ce omu-i Traianu. Deci
se gati, catu potu mai bine. Cu tote aceste n'a
fostu in stare de a-lu impedece. Asia ostea con-
dusa de Traianu inainta prein Banatu, ca se in-
tre in tiera Hatiegului la cetatea Sarmisegetu-
s'a, unde era scaunulu lui Decebalu.

Decebalu vedindu, că cu virtutea nu iese la nimeni, cercă se însiele pre Traianu. De-o parte s'a aratat, că sî cumu ar voi se inchiaie pace, sî a tramesu soli la imperatulu; era pre de alta parte se aruncă dein cându in cându asupr'a lui. Dara Traianu petrundiendu-i faciari'a totu deauna erá gat'a de lupta.

Traianu batutu-s'a cu Decebalu?

Mai de multe ori, sî bataliele au fostu un'a mai crunta, de cātu alt'a. Intru un'a de aceste numărulu Romaniloru sângerati asiá mare a fostu, de cârpele nu ajungeáu. Atunci Traianu sfasiá vesmentulu seu de púrpura sî-lu împarti de legaturi. Acesta batalia s'a intemplatu pre tiérmurele Ariesinului lunga Turd'a. Loculu acel-a de atunci se numesce prátulu lui Traianu.

Ce a urmatu dein bataliele acestea?

Romanii pre totu loculu invingatori ajungu in aintea resiedintiei lui Decebalu. Acumu regele Daciloru vedindu, că nu are in catráu, tramesu la Traianu soli deintre ómenii cei mai alesi, că se se roge pentru pace. Traianu se invoí, dara a pusú legaturi aspre sî rusînatorie pentru Daci. Inse Decebalu sî asiá le-a primitu. Apoi a venitú sî elu inaintea lui Traianu sî cadiendu in genunchi i s'a inchinatu. Ba, ce e mai multu, a tramesu deputati la Rom'a, că sî in aintea senatului se adeveresca supúnerea dinsului sî a Daciei.

§ 8. Apúnerea Daciloru. 105.

Voit-a Decebalu se fiéna pacea?

Lui Decebalu nece in cúgetu nu i-a fostu se

tiena pacea rusînosă, ce puseseră cu Traianu. Deci în data-ce legiunile si-au luat pământul de pre pământul Daciei, începă a se intrarmă și a se însoți cu vecinii, că se strice Romaniloru.

Pentru aceste Senatul judecă pre Decebalu de dusmănu și Traianu érase plecă a supr'a lui. Că se pota portă batai'a mai fără grige, că se pota subjuga tier'a, ce atât'a necasu faceă Romaniloru, demandă se facă unu podu satoriu preste Dúnare.

Ce sci de podulu lui Traianu?

Că acelu lucru minunatu întregu dein pietra cioplita s'a redicatu, că prein fărâncău, într'unu singuru anu. Podulu acest-a asiă de tare a fostu, în cătu nece pana ésta-di nu s'a stersu de totu, macar că de 17 sute de ani neme n'a pusu man'a se-lu dorega, ci e parasitu. Colo, la Turnulu Severinului în Tier'a romanesca, stău unele petiore, frangu și ésta-di vâlvurile Dúnării celei turbate.

Cumu a amblatu Decebalu se pierdia pre Traianu?

Pana s'a gatatu podulu, Traianu petrecu deinceolo de Dúnare în Mesi'a, la care acumu-i dîce Bulgaria. Decebalu, voindu a-lu pune bine și în tipulu acest-a a se scapă pre sene și tier'a sa, face o misieliă maro. Tramete ómeni, cari se ucida pre Traianu aruncându-se lotresce a supr'a lui. Dăra blastematii acci-a au fostu prinși și pedepsiti. Vieti'a imperatului fû scapata.

Candu a trecut Traianu și ce s'a templatu cu Longinu?

În a. 105 după născerea Domnului Traianu și legiunile lui trecura Dúnarea preste podulu acel-a minunatu și calcara de nou pământulu Daciei.

Cumu înaintău Romanii pre mai multe căli, Decebalu era se apuca de maicestricile și înscelato-

riclă sale. Să prefacă, că vrea a pune pace, ademenescă la sine pre Longinu, unul de în genralii cei mai buni a Romanilor și amic al lui Traianu, apoi trimete la Traianu să-i dăce, se esa de în țier'ă dînsului, că de unde nu, elu va ucide pre Longinu. Pre imperatu-lu dorăa anim'a pentru pierderea lui Longinu, și totuși respunse cu nepăsare. Era Longinu se ucise pre sine bîndu veninu.

Legiunile ce facu intru ace'a?

Intru ace'a legiunile petrundu în miediu lu Daciei, în Ardealu. Unu despartimentu pre Port'a de fieru, altulu prein Vulcanu, er' alu treilea pre la Turnulu roșu, și tote se impreuna la Sarmisegetus'a, resiedința regelui Decebalu.

Mari au fostu greutățile, cu cari s'au luptatu Romanii în calatoriă prein păsurile Carpatîloru și chiaru pentru ace'a poț'a de resbunare fierbea în piepturile lor. Ea s'a inflacaratu și mai multu prein ace'a, că Decebalu a pusu corpulu lui Longinu pre o rudă și l-a spendiuratu în vediulu Romanilor. Se incinge dăra o lupta înfioratoriă, pierderile-su mari și de în cocce și de în colo, în urma Daciei remanu învinsi, campulu e coperitu de mortii lor, cetatea incinsa de flăcări.

Dăra Decebalu și Dacie ce s'au facutu?

Decebalu vediendu aceste se strapunse cu mînă sa, multi Daci de frunte se ucidu imprumutatu, alții ben veninu, alții se țipa în focu, morțea-i scēera în sute de tîpuri. Era cei scapați de furia acestei batalie și de urmările ei cele sange-

rose se imprăscia pre la gîntile fecînd, între cari se pierdu de totu. An de an s'au pierdut încă

§ 9. Sumariu.

Dac'ia locuita de unu poporu plinu de virtute ceteza a se mesurâ cu invingatoriî lumii. Dar' in urma cede, si numele filoru ei se sterge dein cartea poporâloru.

Periodulu alu II.

Ardealulu sub Romani.

105—274.

§ 10. Plantarea Romaniloru in Dac'ia.

Ce a facutu Traianu dupa sfermarea Daciloru?

Traianu, dupa-ce a sfermatu poporulu dacu si-a nemicitu imperati'a lui, aduse nenumerata multime de omeni dein Rom'a si Itali'a si-i asiedia in Dac'ia cea lipsita de locuitori. Plantarea Daciei cu locuitori noi seau colonisarea ei s'a inceputu totu in a. 105. Ca multi Romani se traga incoce, Traianu a scutitu de dare pre toti cei, ce se mutau aici si li-a impartita multe libertati; asternu drumuri, intemeia cetati si intarituri pentru scutirea loru, si ingrigi in totu modulu, ca tier'a acesta plina de avutie se se faca unulu dein odorale imperatiei romane. Asia Dac'ia in scurtu se impopora erasi.

Cari au fostu cetatile mai alese in Dac'ia?

Intre cetatile redicate de Traianu mai alea

a fostu Ulpi'a Traiana pre ruinele Sarmisegetu-sci. Ea erá capulu coloniei celei noue, residen-ti'a legatului seau locutienetoriului imperatesou. Ulpi'a Traiana este inmormentata acumu de mul-tu la satulu Gradisce; dára lucrurile, ce se afla in mormentu ei, arata starea in floritori'a a locuitorilor ei. Mai incolo cetatea Apulu in siesulu Múresiului la Alb'a Julia, Napoc'a unde este acumu Gherl'a, sî altele.

Cátu a petrecutu aici imperatulu? Ce au facutu Romanii in onorea lui?

Traianu, cá se asiedie; cumu se cade, pre Romanii adusi in Daci'a, petrecu aici trei ani de díle. Dupa care se reintorse in Rom'a cu triumfu. Cá pomenirea despre cucerirea Daciei sî planta-rea ei cu Romani se remana nestersa, senatulu a inaltiatu in Rom'a o columna tare inalta, intrega dein mármore. Pre laturile ei au taiatu intempla-ri dein bataile cu Dacii; cari se vedu sî ésta-di, er' in créscetulu ei au pusu tipulu lui Traianu.

Unde a moritu Traianu?

Dup'ace'a Traianu purcese la resaritu, cá se dumeresca unele popora rescolate. Marele impe-ratu mori intru acesta calatoria. Cenusi'a-i jace sub column'a lui dein Rom'a, era numele lui este sî va fi neuitatu, nu numai la noi Romanii de ésta-di, caroru ne este parinte, cè la tote gintile, cà tote gintile marescu bunetatea acestui imperatu. In Dacia multíme de locuri porta numele lui, ori-ce drumu facutu de Romani se díce „drumulu lui Traianu“.

§ 11. Dacî'a cã provincia romana.

Cãtu a remasu Dacî'a sub Rom'a? sî ce au facutu Romanii intr'îns'a?

Dein a. 105 Dacî'a remase sub domnî'a Romei pana la a. 274. Ea crã un'a dein provincieele cele mai pretiuite sî pentru sudorea, cu care se castigase, sî pentru bãilele ei cele avute. Cã Romanii in data dupa cucerirea acestei tieri sî adúcerea coloniloru au inceputu a scurmã in sinulu ei, á-i sfermã stancile sî a scote auru sî sî sare dein greu. Auru dein muntii apusani ai Ardealului, unde aveáu colonie numite „Auraria“, unde sî acumu stau bãii, in cari a baiitu „betranulu“, cumu numesce poporulu pre Romanii dein vechime. Cea mai maretia baia lucrata de Romani este lunga Rósî'a sî se numesce La cetate. Era sare scoteáu dela Turd'a, care atunci se dîccã Saline.

Daciei cumu i-a mersu pre tempulu acest-a?

Romanii au tienutu Dacî'a numai in cursu de 169 de ani. Dara domnî'a loru in anii dein urma a fostu tare turburata prein varvarii, ce se aruncáu a supr'a Daciei, asiã câtu Romanii abiã au petrecutu aici 150 de ani in pace. Sî in tempulu acestu scurtu tier'a mai inainte selbátêca s'a redicatu la stare in floritoria, cumu arata urmele de cetãti, póduri sî case romane, banii, caramidele sî pietrile cu scrisore, cari prein tote tienúturile Daciei se afla in pamentu. In Ardealu mai pre totu pasiulu afli lucruri, dein cari se cunosce fericirea Daciei pre tempulu domnîiei romane.

§ 12. Scurta răscoală a dacilor

Gare-i cuprinsulu acestui periodu ?

Victoria nouă se dezvoltă în Dacia. Poporul stralplantatu aici de sub altu ceriu, mai serinu, mai blandu, mai călduros, schimbă fața Daciei. Codrii se rărescu, pământulu se cultivează, țiermurii apelor se împreună cu puncti, cetăți și temple se înalță, drâmuri se aster-nu, metale pretioase se scot, cu unu cuventu: Dacia-si pierde selbăticia, se face o țieră frumoasă locuită de Ro-mani.

Periodulu alu III.

Ardealulu sub varvari.

274 — 797

§ 13. Migratiunea gîntîloru începută la anul 250.

Tienut-a multu fericirea Daciei ?

Fericirea, de care s'a bucuratu Dacia pre tempulu domniei romane, a peritu în scurtu.

Că popora varvare s'au ardicatu dela mie-dia nopte, de unde suflă vînturile geroase și de în miediulu Asiei, și că nescie ventose turbate s'au aruncatu spre țierile apusane taiandu, ardi-endu, resipindu totu, ce le stă în cale. Și acest'a nu s'a intemplat numai o data, ci în tempu de 6—7 sute de ani mai multe popora varvare s'au reversatu preste Europ'a, impingandu-se și tran-tindu-se unele pre altele. Acesta mutare de po-pora în istoria se numesce migratiunea gin-tîloru.

11. Câtuna țiențu în nigrătiună ȳ ĳintilōru; tote tierile Europei au suferitu forte multu; ddara nece un'a de in' clem'ăi fōstū cūtrierata: asiă leumplitu, cā scump'a nostra patriă! Ea jacē in dru mulu celu mare, ce dela marēa negră dūce spre Italiă s'apusu. Căti varvari, toti au caleatu-o! Toti asupr'a iantăiu si-au versatu man'ă:...

§ 14. Gotii. 274 — 376.

Ce sei despre Goti? s'ce despre Aurelianu? Cei de antăiu varvari, ce s'au aruncatu a supr'a Daciei, au fostu Gotii pre la a. 250. Imperati cu vertute, cā Deciu s' Claudiu, i-au respinsu de repetițe ori. Dara Gotii totu nu au incetatu, ci si-au repetițu incursele, pana candu au facutu pre Imperatulu Aurelianu se credia, cā Daciă nu se pote aperi mai multu. Asiă Aurelianu Imperatu la a. 274 dela născerea Domnului chiană legiunile dein Daciă s'le asiedia in drept'a Dúnarei cugetându, cā ajutatu de riulu acestu latu va poté scuti de varvari celu pucint' tierile cele de deincolo. Era Daciă o' lasă predă varvariloru.

Si ce s'a alesu de Romanii plantati aici?

Atunci o parte dein Romanii plantati aici de Traianu s'au dusu s'ei impreuna cu armat'a imperatului. Apoi imperatulu i-a asediatu in drept'a Dúnarii s' tier'a ace'a a nūmitu-o Dacia Aureliana dupa numele seu. Dela Romanii acesti-a trecuti dein Daciă Traiana, s' de in alti coloni, ce Romanii au dusu pre acolo, se

tragu Romanii Macedoniani, frații nostri dela muntele Emu. Inse numai pucinéi Romani s'au dusu era preste Dúnare. Partea cea mai mare nu s'au potutu despartî de locul a cest-a, care erá patri'a lor, cultivata cu crunte sudorile lor. Acest'a le erá mós'a lasata de Traianu, aici jaccáu ósále parintîloru sî ale mósîloru sei, mai bucu-rosi suferíáu ori-ce, decâtu se o parasesca.

Dein Romanii, ce n'au voitu a se despartî de Daci'a Traiana, ne amu prasitu Romanii, ce ésta-di ne aflánu in Ardealu, Moldov'a, Tier'a románesca, Banatulú Temesianu, in Crisían'a, Maramúresiu sî Bucovin'a.

Acesti-a au remasu acumu preda varvariloru.

Ce au facutu Gotii dupa esîrca legiuniloru?

Dupa retrágerea legiuniloru Gotii cuprinse-
ra tota tier'a, trecura sî preste Dúnare sî facura
imperátiei mari stricatiuni. Dara domni'a lor
nu multa a tienutu. Fiendu in atîngere cu Ro-
manii, sî alti crestini unii dein ei s'au crestina-
tu, era altii, au remasu pagani. Acumu s'au es-
catu între ei certe pentru lege, de ací au patîtu
apoi multe rele, cumu patiescu tote popórale, ca-
ri se certa pentru lege. Hunii, alti varvari, ce
veniáu de catra Asi'a, i-au aflatu cuprinsi cu de
ačeste sî usioru i-au invinsu.

§ 15. Hunii. 376 — 454.

Ce barbari au venitu dupa Goti?

Deca s'a plénitu 100 de ani dela caderea Daciei,
o unda noua, ce nu de multu se pornise dein fundulu

Așici, s'a rediecatu dela miedia nopte și s'a reversatu presto tier'a nostra. Und'a acest'a suntu Hunii,

De ce fire au fostu Hunii și regele lor Atil'a ?

Hunii au fostu cei mai cumpliti între toti varvarii, ce au calcatu pământulu Daciei. Și deintro regii îngrozitori nece unulu n'a întrecutu pre Atil'a, regele Huniloru. Selbatec'a acestur poporu se cunoșcă indată, de pre facia, carea mai multu se menă cu a fereloru, decâtu cu faci'a omeneșca, și dusmanii câte o data numai de cantatur'a lor asiă se inspăimentău, încâtu fără de a se luptă o'luău la sanetos'a. Era Atil'a, regele lor, asiă omu a fostu, de elu cu gur'a sa dîcea, că dinsulu este sbiciulu lui Domnedicu trambsu, că se bata pre ômeni. Și i'a și batutu infricosiatu. Că dupa uciderea fratelui seu Bleda a scaldatu în sange multime de tieri și a coperitu de ruine mai tota Europ'a. Cetăti de cele mai floritorie asiă s'au stersu de elu, câtu esta-di nece urm'a nuli se cunoșco. Tierile de preste Duna-re, Itali'a, Franci'a au fostu cutrierate de elu și selbatecii lui, și inea asiă, în câtu s'a facutu dical'a: unde ajunge petioru de Hunu, acolo nu mai cresce ierba verde. Daci'a și Românii, ce voru fi suferitu, numai bunulu Domnedicu scie. — Atil'a numai o data fu învinsu și elu, în Franci'a, unde-lu batî. Actiu, amiculu seu dein teneretie.

Cumu a fostu morțea și înmormentarea lui Atil'a ?

În urmă se reîntorce dela o bataia nemicitoria, vene în siesulu Tierci înguresci, unde aveă o curță mare de scânduri, se culca ospetatu bine, noptea-i bûtica sangele pre nasu și-lu înneca. Lumea scapa de celu mai cumplitu sterpitoriu de popora.

Hunii au luatu mortulu, l-au pusu într'u sicriu de aur, apoi împreună cu acest'a într'altulu mai marisioru de argentu; în urma mortulu cu ambe sicriale acele fu închisu într'unu sicriu mare de fier. Dup'ace'a ținendu jocuri pusera ômeni, cari se se talia unii pre altii în onorea mortului, că asiă eră dătin'a lor. Apoi l-au înmormentatu în siesulu acel-a,

era pre sãpatori i-au ucisu, cã se nu descópere cui-vã loculu, unde jace Atil'a.

Ce s'a alesu de imperat'ia lui Atil'a ?

Atil'a lasã dupa sene imperat'ia nemesurata, darã sî o multime de fetiori, cari incepura a se bate pentru domnia. Popórale subjugate s'au folositu de im-parechiarea fratiloru, s'au scolatu sî i-au batutu. Imperat'ia Huniloru s'a resipitu sî Hunii au peritu dein númerulu gintiloru.

§ 16. Gepidii, Longobardii sî Avarii. 454 — 797.

Dupa Huni cine au tienutu Ardealulu ?

Gepidi, Longobardi sî Avari s'au numitu popórale, cari dupa apúnerea Huniloru s'au luptatu pentru Ardealu sî giurulu lui. Gepidii l-au tienutu antãiu. Apoi au venit Longobardii, sî nemicindu pre Gepidi l-au cuprinsu ei. Dãra nu multu au siediutu aici sî au trecut in partea Italiei, unde este cetatea Mantu'a, sî Veron'a, care tiera se numesco Longobard'ia scãu Lombard'ia, dupa numele loru. Era Daci'a remase de mostenire Avariloru, cari au fostu ómeni de o vicia cu Hunii sî mai intru tote asémenea loru.

Avarii au domnit cu putere mare la 150 de ani. Apoi escandu-se bataia intre ei sî Carolu celu Mare imperatulu Franciloru, Avarii asiã s'au frantu, de preste pucinu nu se amintescu mai multu.

§ 17. S u m a r i u.

Cinci sute de ani plini de amaru trecu preste Daci'a. Avut'ia, intaritur'a firesca dein miediloculu Daciei trageãu forte pre varvari sî-i faceãu se se lupte pentru ea pre vicia pre morte. Aici aveãu adapostu pentru mueri sî prunci, candu barbatii se duceãu se prede tieri departate, — aici se retrageãu, cã intr'o cetate, candu se intemplã se fia batuti de dusmani. Dãra petiorulu loru a calcatu sî nimicitu cultur'a romana, poporatiu-

nea vechea se vari, cetățile se ruinara, drumurile cele minunate, agrii lucrați cu multa sudore se increșcira cu paduri, pódurile cadiura, tier'a se selbateci. De multe ori va fi ramasu ea mai cu totul desierta de locuitorii pamenteni. Că numai colo in munti, in vâlile nepetrunse a Carpatiloru potea se-si scape Romanulu victi'a și fami-li'a. Inse indata-ce se alina furtun'a Romanulu descin-dea érası dein ascúnsale sale, cultivá de nou agrii și vinielo parasite.

Asiá fú sortea Romaniloru intru aceste 5 sute de ani. Atâte furtune au trecutú preste patri'a lorú. Ele au inghititu tote popórale varvare, ce au calcatu pa-mentulu Daciei, seau le au meturatu do aici. Numai Ro-manii s'au tienutu proin tote furtunele acestea, numai ei le-au invinsu pre toto. Și s'a adevéritu intr' insii di-cal'a „ap'a trece, pietrile remanu“.

Periodulu a Iu IV.

Ardealulu sub Domni proprii. 797 — 1002.

§ 18. Státurile romane in Daci'a.

Ce s'a templatú dupa sfermarea Avariloru?

Dupa-ce Carolu celu Mare a stricatu pote-rea Avariloru la a. 797, Daci'a remase libera, și Romanii in vre 100 de ani, pre câtú au fostu sca-pati de furi'a varvariloru, traíra in pace pre pa-mentulu stramosiescu. Amare și grele au fostu suferintiele lorú in cursulu acelu 5 sute de a-ni, candu varvarii s'au luptatu unii cu alții pen-tru pamentulu Daciei, și de áce'a repausulu ace-st-a de 100 de ani le-a cadiutu forte bine.

Ei începura a vindeca ranele trecutului și a forma stături cu Domni de sene statori.

Cumu s'au chiamatu Domnii, ce ni-su cunoscuti ?

Unu domnu de acesti-a s'a chiamatu Claudiu, seau Gladu, carele domnea în părțile Banatului Temesianu, dela Muresiu pana la Orșova, — altulu Menumorutu, care tienea Crisiana și Maramuresiulu, — alu treilea Gelu, care domnea preste Ardealu pana la Muresiu, și si avea scaunulu în Gilău. Tier'a romanesca era împreunata cu regatulu celu dein dreapta Dunarii, care se dicea Romano-bulgarescu, pentrucă elu fusese întemeiatu de Romanii cei de preste Dunare și de Bulgari. Era Bulgarii venisera dela mieidia nopte și asiedindu-se împreuna cu Romanii cei dein Dacia Aureliana s'au imblânditu, au luat relegiunea creștina și împreuna cu Romanii au domnitu preste ținuturile acele.

Inse Românii dein Ardealu nu multu s'au potutu bucura de binecuvântările păcii, că unu nou popor calca mărgenile lor. Poporulu acest-a suntu Ungurii.

§ 19. Ungurii. 888.

Care a fostu firea și dătimele Ungurilor?

Ungurii seau Magiarii se tragu totu deintr'o sementia cu Hunii, și pre candu au venit în locurile aceste chiaru nu au fostu mai blandi, de câtu ómenii lui Atil'a. Nu erau dedati cu lucrarea pământului, nu cu locuinție statorie, ci siedeau în còrturi de pansa, cari le mutau deintr' unu locu intr' altulu. Se nutriau cu carne, pesci și lapte, de ace'a tieneau vite și amblau

la venatu. Imbrăcamintea lor, pelile de vita, și de selbătecia, cari le instruiău, că instruierea totu deauna li-a placutu de minune. Armele lor erau pumnaria și săbie strimbe. Calăreți buni, infocați și feroși, cumu erau, mergeau la bataia mai multu calari și nesuiău a învinge prein iutime și suprinde, seau prein apucături și-rete, era lupt'a derepta o încungiurau, pre câtu eră cu potintia. *

Care-su tierile, unde au locuitu Ungurii mai de multu și de ce le au parasitu?

Pentru certele ayute cu vecinii au plecatu dein miediloculu Asiei, unde a fostu patri'a lor cea vechia, și s'au asediatu in Lebedi'a, apoi in Atelcuzu, (adeca in mărgeanca Moldovei cea de lunga marca negra).

Dar nece aici nu au avutu paco, Pentru că Simeonu, regele Romanilor și alu Bulgarilor, mănian-du-se pre ei s'a însoeitu cu Pacinatii, dusmanii cei vechi ai Ungurilor, și s'a aruncatu a supr'a lor. Simeonu cu Pacinatii a stricatu întariturele de pamentu, ce Ungurii facusera dupa dătin'a varvarilor, și i-au strimtoritu se parasesca Atelcuzulu. Asiă Ungurii se redicara și dein siedimentulu acest-a, și plecară prein Galiti'a către Tisa pre la a. 888 dela pascerea Domnului, 783 dela plantarea Romanilor in Dacia.

Care-i începutulu Secuiloru?

Unii dîcu, cumu că Ungurii împinsi de Simeonu s'au despartîtu in doue. O parte mai mica a venîtu dreptu in muntii cei dela resaritul Ardealului. Și dela Ungurii acești-a se tragu Secuii de acumu. Era cea alta parte a mersu prein Galiti'a, pînă-ee a trecutu pre de a supr'a Maramuresiului. Apoi pre acolo trecundu Carpatii s'au scoboritu la cetatea Ungu.

Era alții asiă tienu, că Secuii suntu remasîtie de a Hunilor, și cumu că ei dein dîcele lui Atil'a totu aici aru fi petrecutu.

* Dapa Matasik, Erd. Tört., Kolosvár 1930 p. 13—14

§ 20. Tuhutum intra în Ardealu
pre la a. 905.

Unde s'au asediatu Ungurii antâiu?

Ungurii sub Arpadu cuprînsera antâiu
tîenutul Slavoru, ce locuiau între Tisa sî Dú-
nare; apoi se pornira spre resaritu sî ajungan-
du la Mésesiu au redicatu pre vervulu munte-
lui o porta de piatra, care se fia mediuîn'a loru
spre resaritu.

Cumu petreceau Ungurii la port'a Mésesiu-
lui, unulu dein capitani loru, cu numele Tu-
hutum, a tramesu pre Ogmandu, cá pre ascunsu
se spionesca tier'a de preste munte. Ogmandu
amblà cá o vulpe prein tote pàrti, sî apoi intor-
candu-se reportà lui Tuhutum, cà tier'a, unde
domnesce Gelu, e forte roditoria, are multa sare
sî apele ci mîna pîlvêre de auru.

Ce a facutu Tuhutum, deca a întielesu acestea?

Tuhutum indata-ce întielese aceste-si luà
voia dela Arpadu sî plecà a supr'a lui Gelu, Do-
mnulu Romaniloru. Era Gelu sentîndu venirea
lui Tuhutum esî în aînte-i. Ostile se întempinara
la riulu Almasiului. Acî se încinge o lupta
înfricosiata, carea se închiaia cu spârgerea ostei
romane. Gelu amblandu se-si scape vietî'a fuge
spre Gilâu, inse la riulu Capusiului cade, pre la
a. 905, cu 800 de ani dupa plantarea Romaniloru.

Ce s'a templatu dupa mortea lui Gelu?

Atunci Romanii vediendu mortea Domnului
loru de buna voie au alesu Domnu pre Tuhu-
tum, sî la satulu, ce se chiama Ascileu, au în-

chiaiatu cu Ungurii legatura de frățietate și au întaritu-o cu juramentu. Satulu acel-a dein diu'a ace'a capetă numele de Ascileu (Eskülö), pentru-că acolo au juratu. —

§ 21. Ungurii în Tier'a unguresca.

Avut-au Ungurii lupte și cu alaltî vecini ai lor?

Dupa ce Ungurii cuprînseseră partea de susu a Tierci unguresci, neconținutu s'au batutu cu domnitorii ținutelor vecine și au cuceritu tierile lor.

Gladu, domnulu Banatului, încă avu bataia cu Arpadu, dar' în urma se plecă a plati dare Ungurilor și remase domnu elu și apoi următorii lui.

Cu neme nu avura Ungurii asiă batalie grele, că cu Menumorutu, Domnulu Romanilor dein Crisian'a. Un'a de aceste a ținutu 12 zile un'a dupa alt'a. Atunci domnitorii, că se curme versarea de sange, puseră paco cu legatura că ace'a, că Zoltanu fetiorulu lui Arpadu, se ie de miere pro fet'a betranului Menumorutu, și dupa moartea acestui-a se-i urmeze în domnia, că Menumorutu nu aveă fetiori.

Cumu au traitu ei cu Romanii și cu alaltî vecini ai lor?

Dupa ce s'au împaciuitu și cu Menumorutu trăira în pace cu Romanii. Dăra altor popora le au facutu stricatiuni mari. Unde petrundeau cetele lor, eră totu unu focu, câtu vedeai cu ochii, beserecele și casele omienilor cadeau în ruine, fierulu și fomea sterpea acelu poporu nefericitu, pre urm'a lor nu remaneă, de câtu unu desiertu fumegatoriu. Pareă, că Atil'a și Hunii era-su în petiore. Și imperati de cei mai puternici nu erau în stare de a dumeri foculu Ungurilor. —

§ 22. Ardealulu sub Tuhutum și următorii lui. 905 — 1002.

Dupa Gelu cine a domnit în Ardealu?

Dupa legatur'a făcuta la Ascileu între Ro-

mani și Unguri Tuhutum a fostu domnu Ardealului; apoi după elu urmara fiii și nepotii din-sului. Unulu de acesti-a cu numele Giul'a antăiulu intemeiă Alb'a Julia pre ruinele Apulului, și puse scaunulu domniei intr'ins'a.

Cari Unguri s'au crestinatu mai antăiu?

Ungurii, cei dein Ardealu, fiindu pucini la numărul și mestecati cu Romanii au invetiatu dela ai nostri legea creștina și au inceputu a se boteză. (Că Romanii primisera legea creștina inca în timpurile cele mai vechi). Chiaru și Giul'a, domnulu Ardealului, inca se duse la Constantian'a și acolo se boteză, apoi aduse cu sine și unu episcopu, care și mai tare lată între Unguri religiunea creștina.

Cine a plantatu legea creștina în Tier'a unguresca?

Sarolt'a, o feta a lui Giul'a I, maritandu-se după domnulu tierci unguresci a plantatu religiunea creștina și în curtea acestui-a. Că Sarolt'a si-a tienutu legea și pre finlu sen Voicu l-a creștut intr'ins'a. Voicu acest-a s'a botezatu mai tardău și a capetatu numele de Ștefanu. Elu este celu de antăiu rege a Tierci unguresci,

§ 23. Caderea Ardealului sub Tier'a unguresca 1002.

De care besereca se tiencău Romanii?

Romanii se tiencău de besereca resaritului și erău sub Patriarchulu celu dein Constantian'a. Ungurii inca s'au tienutu la inceputu totu de o besereca cu Romanii, adcea de cea resaritena.

Dara Patriarhului, dein Rom'a noua sau Constantian'a erá in certa cu celu dein Rom'a vechia, sî dein caus'a acest'a lucrurile s'au schimbatu:

Cãtra care s'a plecatu Stefanu?

Stefanu, domnulu Tierci unguresci, s'a plecatu in partea Patriarhului dela Rom'a vechia, care pre atunci aveá mare-potere. A cerutu dela elu episcopi sî preuti, cari se latiesca legea crestiná intre Unguri. Patriarhulu dela Rom'a s'a bucuratu forte, i-a tramesu caruna sî i-a datu titlu de rege la a. 1000, dupa Christosu. — Stefanu a lucratu acumu dein respoteri pentru sterpirea paganetãtii sî latirea besérecii apusane.

Ce a urmatu de aci?

De aci s'a nascutu bataia intre regele Stefanu sî intre únichiasulu seu Giul'a II, domnulu Ardealului. Cã Giul'a sî supusii lui eráu tare alipiti cãtra besérec'a resaritená, era Stefanu se nevoiá in totu tipulu, se latiesca pre cea apusana. Acesta bataia avú cápetu nefericitu pentru Giul'a sî Ardealu. Giul'a fú invinsu sî aruncatu in prinsore, era Ardealulu a fostu impreunatu cu Tier'a unguresca, sî preste 500 de ani a ramasu intru acest'a afarnare. Ardealulu inse nece pre tẽmpurile aceste n'a fostu contopitu cu Tier'a unguresca, ci numai impreunatu. Deci Ardalianii se adunáu la dicta aici a casa sî faceáu legi pentru tier'a acest'a. Numai domnitoriulu Ardealului erá totu deaun'a regele Tierci unguresci.

§ 24. Sumariu.

Care-i cuprinsulu templãrilor dein acestu periodu?

Ardealulu scapatu de jugulu varvariloru are do

mnitorii sei în cursu de ani 200. În tempulu acest-a intra Ungurii, punu juramentu de frățietate cu Romanii, se creștineza și dumerescu. În urma escandu-se certe pentru relegeune, Ardealu-si pierde neatarnarea și se împreuna cu Tier'a unguresca.

Periodulu alu V. Ardealulu sub regii Ungariei. 1002—1541.

§ 25. Sub regii de în casa lui Arpadu.
1002 — 1301.

Stefanu ce a facutu în Ardealu?

Stefanu, după-ce a împreunatu Ardealulu cu Tier'a unguresca, a pusu în fruntea lui unu Voivodu. Voivodulu avea câte o data și Vicevoivodi, cari-i erau de ajutoriu în guvernarea țierei. De multe ori Ardealulu se da unui fetioru, frate seau veru de a regelui, și acest-a se numea apoi Duce. Stefanu redica Episcopia catolica pentru Ardealu și impartii țiera în Comitate.

Candă și cumu s'a începutu iobagi'a?

Iobagi'a înca sub Stefanu a începutu a se intruduce, la începutu forte usiora, apoi pre neseminte totu mai grea și era mai grea. Era intruducerea ei s'a templat în modulu urmatoriu. Omenii mai de frunte, Unguri, Romani seau de altu sange, deca se destingeau în bataia, seau într' altu modu castigau gratia regelui, capetau dela elu carti de scutela. Unii ca acesti-a se numeau nobili, adeca omeni însemnati, alesi, și erau scutiti de multe sarcini publice. Afara de ace'a capetau și sate împreuna cu locuitorii lor. Ca pre timpurile acele omenii asiă judecau, ca totu pamentulu unei țieri este a regelui, de ace'a pote darui de într'insulu, cui va vrea.

Nobilii cereau dela omenii daruiti lor în tipulu acest-a dila de lucru și dări în bucate, la începutu forte pucine. După-ce omenii în tempu mai îndelungatu s'au

dedatu-se cu domnesculu, nobilii au cerutu dela ei doin
ce in ce mai multu, si totu mai tare i-au apesatu.

Dara iobagi'a s'a intrudusu tare pre incetu, asiá
cátu toti regii urmatori avura deunde dá nobililoru, ce
faceáu cu gramad'a, si locuri si ómeni. Eráu si legi,
prein cari unele blastematie se pedepseáu cu sierbitute,
adeca facatoriulu de reu-si pierdeá libertatea si se faceá
iobagiu. Ba S. Ladislau a legiuitu, cá omulu liberu, ce se
va aflá in furtu, se fia spendiuratu, era pruncii lui se se
faca iobagi. Si totusi si dupa-ce au trecentu 5 sute de
ani dela regele Stefanu, se mai afláu ómeni, cari si fãra
cãrti de nobilitate seau nemesia au remasu liberi.

Stefanu dupa morte-si fú numeratu intre santi
pentru incordãrile sale intru a latí legea crestina si pen-
tru ipartinirea beserecei católice.

Co au facutu urmatorii lui Stefanu?

Cei de antãiu urmatorii ai santului Stefanu avura
multa involuclã cu Ungurii acei-a, ce numai la aratare
eráu crestini, era sùfletulu loru nedespãrtitu de pagane-
tate. Acesti-a s'au scolatu de câte-va ori, au deculatu
preutii, au arsu si sfermatu beserecele. Eráu si de a-
cei-a, cari nu voiáu se cunosea puterea regelui. Afara
de ace'a Pacinatii (la cari almente le mai dîce si Cu-
mani, Cuni, Biseni) a dese ori se redicáu dein Moldo-
v'a, petrundeáu prein Ardealu si tier'a unguresca si
facandu nespuse rele se intorceáu incarcati de predi si
duceáu cu sene ómeni in prinsore.

Ladislau I a reportatu invîngeri frumose asupr'a
Pacinatiloru si i-a mai infrenatu. Inainte de a se faco
rege i mai batuse reu la Chirilesci. Iunga Sîcu.
Ladislau acest-a inca fú numeratu intre santi.

Geiz'a II pentru ce-i de insemnatu?

Geiz'a II este de insemnatu, pentru cá elu
a plantatu pre Sasi in Ardealu. Partea tiei
de intre Múresiu si Oltu a venit mai tardîu sub
puterea regiloru. Locuitorii ei s'au fustu raritu

prein bătăile cu Pacinatii sî sierbea mai multu de pasiune pentru Romani. Geiz'a' chiamà pre Sasi la a. 1141 sî-i asiedia intr'ins'a. Aici au intemeiatu Sasii Sedisior'a, Mediasiuulu, Sabiuulu, Miércurea, Sàbesiuulu. Altii veniti mai tardîu s'au reslatîtu prein tiera sî au facutu Clusiulu, Bistri-ti'a, Brasiovulu. Ôspetii Sasi, cumu se numescu in istoria, au venitu dein Flandri'a, dein Tier'a sasescu sî dein alte pàrti ale Tierii nemtiesci. Ei se cuprindéau cu lucrarea pamentulu, cu baiitu-lu sî cu maiestriele. Suntu ómeni serguitori sî forte crutiatori, dara prea se inchidu sî taia de cei alalti locuitori ai tierii.

Dara Andreiu II ce a facutu?

Andreiu II a datu Calaretîloru germani (Teutoni) voia de a cuprinde tier'a Bursei cu legatura, cá se împédece intrarea dusmaniloru dein Moldov'a. Dara preste 15 ani Calaretii nu mai voiau se cunescu pre regele, pentru ace'a Andreiu purescu cu armata sî-i alungà de acolo.

Totu acestu Andreiu in fruntea unei osti mari s'a dusu in Palestini'a, se cucerecea lécurile sante, cari cadlusera in man'a Turciloru. Dara amblarea lui a fostu desiarta. Ba pre candu ajunsse inapoi, capetà tier'a in turburare. Cà nobilii cei mai cu potere asupriáu pre nobilii mai pucinu avuti. Pentru a pune cãpetu acestoru certe regele Andreiu la a. 1222 a datu o scrisore numita bula de aur, in care a cuprinsu privilegiale seau scutélele nobililoru.

Care-i cuprinsulu acelor privilegia?

Prein bul'a de auru toti nobilii se scutescu de dare sî alte sârcini pûblice, toti nobilii se facu craisiori in casele sî mîştele loru, asiâ câtu regele inca cu anevoia se apropiâ de ei. Scutelele aceste au statu pana la 1848, sî multu au inapoiatu fericirea patriei.

Sasii cumu se aveáu sî ce le-a datu Andreiu?

Ôspetii Sasi inca s'au plansu inaintea regelui, cã aru fi scadiutu dein libertâtile capetato dela Geiz'a II sî ajunsu la misicetate mare. Pentru multiamirea Sasiloru regele Andreiu II dede diplom'a numita privilegiulu Andreianu la a. 1224, prein care asiedia, cã toti locuitorii dela Orescía pana in mîrginea Secuime se fia sub Comesulu seau Grofulu Sabiului sî se aiba judecatori alesi de popora. Padurea sî pasiunea Romaniloru se o folosesca impreuna cu acesti-a. — Tienutulû deintre Orescía sî Secuime se numesce Fundulu regescu sî toti locuitorii de acolo, sî Sasii sî Romanii, au avutu acéleasi derépturi. Jobagía n'a fostu cunoscuta in fundulu regescu, ci toti ómenii au fostu liberi. Candu s'a templatu antâia venire a Tatariloru sî de unde au purcesu ei?

Candu domneá Bel'a IV, fiulu lui Andreiu, cadîu preste Ardealu antâia venire a Tatariloru.

In fundulu Asiiei se redicase unu Canu tatarescu, restornase mai tote imperatiile de acolo, derimase cetâti in floritorie sî trecuse prein ascutítulu sâbiei milione de ómeni. Omulu acest-a s'a chiamatu Genghis — Canu seau Cănu celu mai mare.

Petiorulu acestui-a tramese multe sute de mii, că se predeze Europ'a, pentru că în Asia nu erau acum, de câtu ruine. Selbătecii dinsului ajunsera la Carpăti în a. 1241, adeca cu 100 de ani după venirea Sasiloru.

Care era starea Tierei unguresci?

În Tier'a unguresca oamenii erau foarte interitati și nu voiau se asculte de regele Bel'a. Pentru-că cu ceva mai înainte Bel'a primise în tiera pre nescie Cumani fugiti dein Moldov'a de frică Tatariloru și le dedese locu deincolo de Tisa. Acumu oamenii vedindu veniroa Tatariloru au prepusu, că Cumani aru fi întiolesi cu Tatarii. Asia în locu de a merge se apăre mărgenile tierei, cumu le comendă Bel'a, începura a ucide la Cumani. Atunci Tatarii au pasitu preste mediuinele neaperate.

Pre unde au intratu Tatarii?

În Ardealu intrara pre doue locuri, pre pasulu Oituzului avendu în frunte pre ducele Bochetoru și pre la Rodn'a sub Cadan. — Rodn'a era locuita de Sasi și avea jude pre Aristaldu, care inchise pasulu și esî cu armati spre impedecarea dusmaniloru. Escandu-se lupta Tatarii se facu invinsi și o tulescu indereptu. Sasii s'au cugetatu pre sene invingatori și fiindu chiaru în santa dî de Pasci s'au întorsu a casa, și de bucuria s'au ospetatu bine. Intr'ace'a Tatarii vinu multu mai numerosi, invingu, aprindu Rodn'a și facu macelulu infricosiatu, despre care și esta-di marturisescu ósale dein giurulu besé-recei celei mari. În urma multîmea se dà sub legatura, că Aristaldu cu 600 calareti se arate Tatariloru drumulu spre Ungari'a.

Altu duce tatarescu, Canulu Batù, intrase în Ungari'a preste Maramuresin. Acest-a împreunandu-se cu

Cadan sî Bochetor se aruncă a supr'a ostei lui Bel'a, care se asiediasc la ap'a Siaio. Acî s'a intemplat o lupta, că sî care nu s'a mai audîtu. Episcopii sî mai marii tierci cu nespusa multîme au fostu taiati. Regele numai la calulu de sub elu avî de a-si multiamî scaparea. De a-cî incolo Tatarii au predatu fîra grigo, amblandu tier'a in lungu sî largu.

Cîtu au petrecutu Tatarii pre aici ?

Mare norocu a fostu pre tiera, că Tatarii numai unu anu petrecura aici, apoi se dîsera de sîne lasandu tier'a desierta, cîmpurile albite de o-sa, drîmurile increscute cu ierba. Pucini ômeni au scapatu de armele sî catusiele lor. Dara sî acesti-a mare parte au peritu de fome necutezandu a esî dein muntii sî trestietulu, unde se ascunsesc. Poteâi calatorî dîle intregi, fîra se vedi unu sîfletu de omu.

Ce s'a templatu dupa retrîgerea lor ?

Dupa retrîgerea Tatariloru Bel'a a facutu totu, ce i-a statu in potero, pentru usiorarea nefericitîloru scapati cu victi'a numai. Dara pucinu i-a potutu mangaiî. Bucate sî vite nu erău. Ômenii se nutriău cu plante sî pane copta dein scortia de stesiaru. Urmă fîmnete, sî prepedi mai atâti-a ômeni, pre cîti nemicise fîrî'a Tatariloru.

Ce sci dein tempulu lui Ladislau alu IV ?

Sub Ladislau IV seau Cumanulu Petru Episcopulu catolicu sî Sasii s'au certatu pentru dîcime. Episcopulu nedereptatî pre Sasi sî ucise pre Alardu, judele dein Ocn'a Sabîului, pentru care fetiorulu lui Alardu interitâ manî'a Sasiloru sî-i porni a supr'a Albei Iulie. Casele sî besêrecile au fostu stricate, multi popi sî la 2000 de ômeni s'au ucisu. Sî Sasii nice o data nu au fostu trasi la dare de sama pentru fapt'a a-cest'a. Cei poternici in tote pîrtîle lucrău de capulu

loru, și prein blastematțiile lor¹ faceau se planga tier'a, că nu era cine se infrene pre misiei, și se-i astringa la supunere și ascultare de legi.

Ce a patitu elu cu Cumanii?

Regele ducea vietia destramata preintre Cumanii asiediati in Tier'a unguresca. Multi sunt de parere, că Cumanii acesti-a au fostu curati Romani dein Moldov'a, cari la scrietorii acestoril timpuri intonecate acusi se boteza cu o numire, acusi cu alt'a. Destulu că Ladislau ora in mare prietenia cu Cumanii fiindu și in legatura de sange cu ei, și pentru acesta era nesuferitu in aintea Ungurilor. Deci Regele fu prinsu și datu in man'a Voivodului nostru Lorandu, deunde abia scapa cu rogari multe. Cumanii vediendu, că regele a intorsu dosulu catra ei și incepe a-i asupri, au plecatu catra Moldov'a. Dada Ladislau și Voivodulu Lorandu i-au ajunsu și i-au batutu amaru la laculu Tiagei pre Campia. Cumanii scapati in Moldov'a au luat in tr' ajutoriu pre Tatarii Nogai, cari erau vecini cu ei și au plecatu se-si resbune. Ostile lor s'au reversatu că fulgerulu preste Ardealu, au arsu și predatu totu, ce li-a fostu in cale. Dada la Trascau au fostu batuti reu. In bataia acest'a s'au destinsu Secuile decurendu asiediati lunga Turda in Scaunulu Ariesiului. Inse Tatarii totu nu s'au contenitu, ei au urmatu și de aci in colo a face incurse in Ardealu și Tier'a unguresca. Și atât'a misieli adusera preste tiera, încatu Omenii trageau in locu de vite.

Ce sei de Tier'a Oltului?

Tier'a Oltului* de candu a scapatu Dacia de jugulu varvariloru, a avutu Domnii sei proprii, cari erau supusi la regele Romano-bulgarescu. In timpurile mai deincece regii Ungariei si-au latitu domnia și au intinsu-o și preste Tier'a Oltului, și apoi s'au nevoitu intru ace'a,

* Kövari Erdely Tört. I. 116.

că se faca pre Romani a trece la besérec'a apusaua. Pentru ace'a Radu Negru, domnulu Tierci Oltului, trecu muntii in a. 1290, și se asie-diă in Campu-lungu; apoi in Argesiu, Elu a intrunitu domniele cele merunte de acolo și a intemeiatu principatulu Tierci romanesci.

Ce s'a templatu dapa stîngerea casei lui Arpadu?

Dacă s'a stînsu viti'a barbatesca a lui Arpadu, au urmatu certe pentru domni'a și dein caus'a acest'a Tier'a unguresca a fostu forte turburata in cursu de mai multi ani. Voivodulu Ardealului Oporu a pescuitu in tîrbure, și eră pre aci se rumpă Ardealulu și se-lu desfaca de totu de Tier'a unguresca.

§ 26. Sub regii dein case mestecate.

1301 — 1541.

Carolul Robertu cu cine avu de a face?

Carolul Robertu avu necasu cu alti petitori de domnia, intre cari a fostu și numitulul Oporu. Dar' in urma apucă preste toti. Afara de ace'a se luptă și cu Sasii, cari s'au rescolatu de repetite ori. Regele pentru a-i mulcomi intari de nou privilegiulu Andreianu.

Carolul abiă abatū furtun'a acest'a și s'a și aruncatu intr'alt'a multu mai infricosiata. Principatulu Romaniei atunci se intemeiă. Acest'a nu a placutu lui Carolu Robertu. Deci luă oste mare și purcese a supr'a lui Michaila Basarabu, Domnulu Tierci romanesci. Dara o patî forte greu. Romanii la inceputu-lu imbiara cu pace. Regele respunse cu sumeti'a și nu voi se primesca. Asiă Romanii se totu retrasera ardiendu satele și punendu de o parte seau nemiciindu lucrurilo de lipsa pentru sustinerea unei osti. Regele veni la mare lipsa. Atunci Romanii-lu inchisera intre pîesci munti in locuri forte rele, și aruncandu ploia de sageti și de pietri a supr'a ostei lui o nimicira asiă, cātu numai forte pucini s'au reintorsu de acolo. Regele si-a schimbatu vesmentele și asiă a scapatu.

Ce au facutu Sasii sub Ludovicu I?

Pre la începutulu domnirii lui Ludovicu I. Sasii se rescolara, pote pentru darea cea noua, ce Carolu R. aruncase dupa porti. Dara-si pusera sabi'a in' teaca, indata-ce tînerulu Ludovicu veni in Ardealu spre a-i infrenâ, si cadiendu rogatori in aintea regelui capetara gratia.

Ce a mai facutu Ludovicu si cine l'au ajutatu?

Faptele lui Ludovicu suntu multe si mari, prein ele-si impleti curuna nevencedita si facu nume nemoritoriu. Voivodii Ardealului in tote i-au fostu man'a cea derepta, ei au statu in fruntea ostiloru, ei au staruitu pentru planurile regelui. Asia voivodulu nostru Stefanu Lascu lua parte la batai'a regelui cea dein Neapolu, si fu pusu vicerege acelei tieri. — Altu voivodu dein Ardealu, Andreiu Lascu, portâ batâi cu Tatarii.

Era voivodulu Nicolau Oporu fu tramesu a supr'a lui Vladu, principele Romaniei. Dara Nic. Oporu fu taiatu de Romani si impreuna cu elu perî intreaga oastea ardaliana. Ba Vladu intrâ si in Ardealu pre la Turnulu rosu si fece predatiuni. Ludovicu s'a mai incercatu si alte dati, se supuna Romanii'a, dar' incercari-le lui au remasu fara capetulu doritu. Totusi Vladu in urma s'a impacatu cu Ludovicu si a capetatu dela elu Tier'a Fagarasiului. Vladu ca domnu alu Fagarasiului a fostu supusu lui Ludovicu.

De ce s'a certatu Ludovicu cu Domnii Romanilor?

Caus'a pentru care Ludovicu avu multe frecari cu Romanii, este de o parte ace'a, ca Ludovicu ar fi voitu se unesca tierile romanesci cu regatulul seu si se le supuna Tieri unguresci; era de alta parte ace'a, ca Ludovicu si toti cei alalti regi ai Ungariei staruiâu forte pentru latirea besericii apusane si nu poteau suferi pre crestinii de besereca resaritena. Acumu Romanii, si cei dein Ardenlu si cei dein tierile romane, tie neau tare de relegiunea loru si pentru ace'a aveau de a suferi multe apesari si nedoreptatiri. Ca regii Ungarii cîte o data se legau si cu juramentu, ca voru ster-

pi baserec'a romana.* Si că se ajunga scopulu acest-a, au nedereptatitu pre Romanii dein Ardealu si Tier'a unguresca, si de multe ori s'au aruncatu cu bataia a supr'a tieriloru-romane, cari inse nu le-au potutu in-vinge si supune de totu.

Ludovicu, deca a vedintu, că nu pote subjugă Romania, a facutu pre Sasi se redice cetatiu la Talmaci la Turnulu rosu si Branulu lunga Brasiovu, ca asa se impedece intrarea Romaniloru in Ardealu.

Ludovicu afara de curm'a tierci ungurdesi a portatu pre capulu seu si pre ce'ala Poloniei, Ungaria nece o data n'a fostu mai mare, ca sub elu, si nece unu rege a Ungariei mai cu putere, de catu elu. Pata noster-sa este pre Ludovicu, ca a nedereptatitu pre cei de alta relegiune. Morcea lui s'a templatu in 1382.

Ce sei de regele Sigismundu?

Sigismundu apuca pe tronu inca tineru si a tinentu domnia 50 de ani, asa catu a incaruntitu intr'ins'a; dara nestatori si usoretatea mintii totu n'a pierdutu-o pana in momentu.

Si elu si-a sfermatu capulu cu subjugarea tieriloru romano si sterpirea relegiunei resaritene. A redicatu bataia antaiu a supr'a Moldovei, apoi a supr'a Romaniei. Dara nu si-a potutu ajunge scopulu, ba o data era pre aci se-si puna capulu intr'o bataia portata cu Romanii.

Multu mai cu cale ar fi fostu, ca Sigismundu se fia tinentu totu deaun'a pace cu Romanii, si in unire cu ei se fia contenitu pre dusmanii infioratori, cari pre tempulu acest-a ajunsera la Dınare si de acolo versandu-se preste tierile crestiniloru multe lacrimi storceau doin ochii loru, multe tinenturi prefecau in desiertu, multi omeni terciau in prinsore. Dusmanii acesti-a erau Turcii.

De unde au venitu Turcii?

Turcii venira dein Asia cu putere si rape-

* Juramentulu lui Bel'a IV vedi-lu la Laur., - Doc. - ist. pag. 21.

diune turbata; inse nu pre de càtra media nopte, pre unde au venitu tote popórale varvare, ce au fostu insîrate mai susu: ci pre lunga Constantia-n'a. Ací trecura o mare angusta, la care-i dîce strîmtori'a Dardaneleloru, sî cuprindiendu mai tota imperatî'a grecesca Sultanulu loru si-a pusu scaunulu in Udriu seau Adrianopolu. Apoi au restornatu imperatî'a Romaniloru sî a Bulgariloru. Asiá ajúnsera la Dúnare, sî se facura vecini tieriloru nostre, prein cari in cursu de ani 300 s'au preamblatu de multe ori casiunandu amaru sî misieletate nespusa.

Candu au intratu ei in Ardealu?

Turbanulu * celu de antâiu s'a aratafu in Ardealu in tomn'a anului 1420, in Tier'a Hátiegului. Pre o vale frumosa de acolo, nu de parte de loculu; unde a fostu odiniora Ulpi'a Traiana, s'a templatu antâi'a bataia cu Turcii pre pamentulu nostru. Voivodulu Nicolau Ciachi fû respinsu; dupa care Turcii ardu sî preda totu tienutulu pana pre la Orescia sî Sâbesiu, apoi se retragu.

In anulu venitoriu ne calca tier'a pre la Brasiovu. Sigismundu spariatu veñe in Ardealu sî demanda, cá totu alu treilea nobilu sî alu diecelea tieranu se esa pre campulu de lupta. Inse intru ace'a pune pace pre 5 ani. Sultanulu Mohamedu se retrage sî Ardealulu mai resufla.

Ce óspeti ne au mai venitu pre atunci?

Totu pre tempulu acest-a ne venira in tie-

* Asiá se numesce invellitori'a, ce Turcii porta pre capu.

ra sî alti óspeti, fàra de cari poteámu fi. Acesti-a suntu Tîgani, roiti totu dein Así'a, cosulu nescatu, ce ne tramese pre capu atâte popora. Sigismundu li-a fostu mare amicu. Li-a datu privilegiu de a se poté asiedia pre ori-ce locu liberu. Pre urm'a acestei parteniri multime de Tîgani au trasu in Ardealu.

Ce s'a mai templatu sub Sigismundu?

O rescola trista s'a templatu in Ardealu la a. 1437.

Georgiu Lépesi, Episcopulu católicu, pana ací luase décimele seau dieciuiiele in naturali, adeca: grâu, muielu, porcelu s. a. Acumu a facutu, cá décimele se se schimbe in bani, sî apoi a strimtoritu pre ómeni se platesca cu nescé bani noi, de cari poporulu nu avea. Ba elu strîngeá sî pre nobilii merunti la platirea décimeloru. Càtra aceste se adause nedereptatirea Romaniloru, pre cari voiáu a-i face se-si parasesca legea. Aceste asupriri impínsera pre nobilii merunti sî pre tîerani la rescola. Poporulu se adunà la Ólpretu lungu Desiu. Nobilii Antoniu sî Martinu se púsèra in fruntea loru.

Ce au facutu nobilii cei mari?

Nobilii cei mari, Sasii sî Secui se adunara la Capáln'a sî pentru dumerirea rescolatiloru inchiaiaa intre sène legatura de aperare imprunutata. Voivodulu Ladislau Ciachi fû tramesu cu oste se impràscia pre rescolatii adunati la Ólpretu. Lupt'a fû crunta, dara nece o parte nu s'a pututu laudá cu invîngere. Cu tóte aceste Voivodu-

lu' de aci' incolo s'a portatu mai blandu, a ascultat plângerile rescolatîloru sî a pusu pace cu ei sub legaturile urmatorie: Episcopuli se primescă pentru dîcime bani de cei amblatori, — nece elu, nece alti domni se nu pota luá a nou'a, ci numai a diecca, — iobagii se se pota mutá sî face testamentu despre búnurile lor, — in urma se trameta deputati la regele, cari se cera derépturile cele vechi a iobagiloru; era deca regele nu ar voi se de inapoi aceste derépturi, atunci iobagii se supunu la o dî de domnescu intru unu anu. Intru acesta pace s'a statoritu mai incolo sî ace'a, cá poporulu in fia-care anu se se póta aduná in loculu acel-a spre a miediloci vindecarea plansoriloru sale, sî cumu cá se capete pedepsa totu omulu, ce va pecatui in contra acestoru legaturi.

Pacea ace'a tîenut-a multu?

Ce s'a alesu de ace'a deputatiune, nu se scie. Dar' ace'a e adeveritu; cá pacea pucinu a tîenutu. Istori'a ne spune, cá frangundu-se legaturile faute de curendu, Antoniu cu ai sei veni la Clusiu inca in tomn'a ace'a. La Clusiu poterea lui Antoniu fû nemicita, elu bucatitu in 4. Acumu domnii se apucara de resbunate, sî amaritii de rescolati suferira cumplitu; cá pre unii i-au trasu in pari, pre altii i-au spendiuratu, pre altii i-au orbitu, er' altor-a cá sî dein gratia le taiara numai nasurile seau mánile. — Rescolatii scapati dein campulu luptei au cautatu scapare in Aiudu. Dara domnii ajutati de Secui sî Sasi au cuceritu Aiudulu in 15 Decemvre sî lau facutu nemic a.

„Ce urmări a mai avut rescol'a dein 1437?”

Rescol'a acest'a avu' sî ace'a urmare, că nobilii, Secuii sî Sasii totu' mai strinsu' s'au unitu' între sene, sî pre tierani i-au apesatu' dein dî in' dî mai tare, că se nu se pota rescolá mai multu'. Tieranii asiá ajúnsera incarcati cu jügulu' sierbitutii celei mai grele.

„Ce-i de insemnatu' de Vladislau I?”

Sub Vladislau I s'a facutu' vestitu' in tota Europ'a unu' Romanu' cu numele Joane Corvinu', la care i-a dîsu' sî Huniade, dupa cetatiu'a Huniador'a, ce a fostu' mosi'a dinsului. Barbatu' mare' cá Huniade nu s'a mai nascutu' nece in Tier'a unguresca nece in Ardealu'. Elu' a facutu' se trémure Turcii, era crestinii de totu' scadiuti cu ánim'a se cápete curagiu.

Erá in primaver'a anului 1442. Joane Huniade chiaru' se denumise Voivodu Ardealului, candu' Mezet beg' sî mare' potere de Turci intrara pre Port'a de fieru'. Huniade indata-ce audí de acest'a, vení in Alb'a Julia, facu' se porte prein tiera o sabia sangeosa. In modulu' acest'a chiamá elu' pre ómeni la lupta, dupa o dátina vechia adusa de Unguri.

Inse intru ace'a Turcii se latíra' cá fúlgerulu' preste tier'a neaparata. Ceriulu' rosítu de flácarí aratá turbarea loru'.

„Ce a facutu' Huniade vediendu aceste?”

Huniade la vederea acestor-a asiá se aprinse, in cátu' s'a otaritu' se nu ascepte sosirea ostiloru' chiamate. Deci luá dein satele vecine, cáti cape-

tă, și formându-si o ceta mica se raperă cu ea a supr'a Turcilor asiediati la Santimru. Nestemperulu Ardelianilor asiă mare a fostu, de Turcii au cantatu se se retraga. Dar apoi in număr preumpenitoriu au incinsu pre ai nostri și cu turbare s'au raperă asupr'a lor. Tota istetă ducelui, tota barbată a alor nostri nu suntu in stare de a mai frange valurile armatei turcești. Ardelianii cadu luptându-se, că nescie lei. Huniade scapa cu fug'a, era Episcopulu Georgiu Lépesi — care se luptase alăturca cu elu — amblandu se sara unu perău, pica de pre calu și paganii-lu taia in data.

• Ce a facutu Mezet dupa invingere?

Mezet beg incrediutu prein acesta invingere și mai cumplitu s'a portatu. Fara de a seî de fri-c'a o re-cui predă infricosiatu in tote pârți și luă multîme de omeni, pre cari se-i duca in prinso-re turceca. Prestedoue septemani candu audî, că se aduna oste ardeliانا, -si batî jocu și dîse: adune-se numai multi, că pred'a cu atătu va fi mai grasa.

Ostea eră aci, Huniade cugetă, se dă pieptu cu dusmanulu. Dara armatii lui crău tare debelati, pentru că unu spionu adusese seirca, cumu că Turculu a datu in grige la ai seî, se aiba in ochi pre Huniade și se-lu taia cu ori-ce pretiu. Ardelianii se temău, că-si voru pierde ducele, și pentru acc'a nu aveău voia de a se luptă. Atunci Simeonu Chémeni ese in ainte, roga pre Huniade se schimbe cu elu calu și arme, că asiă se duca pre Turci in ratceire.

Care-i cursulu luptei a II dela Santimru?

Lupt'a se începe. Undele de Turci se înalta cu vîetu a supr'a aripei, unde vedu armatur'a lui Huniade. Se frangu. Cu indoita potere se rediea éراسي. Asiá se frementa unii cu altii, panna ce eroulu Simconu Chéméní pica la pamentu. Unu strígatu de bucuría despica áerulu. Turcii eráu de parere, cà Huniade-i mortu. Inse bucur'a lorú pucinu a tîenutu. Cà in clipit'a, in care au chiuítu Turcii, alalta aripa a ostei ardeliane cu nespusa taría se arunca a supr'a lorú, i sparge, i alunga, le rapesece pred'a sî deslega pre-eei catusiati.

Acest'a este a dou'a batalía dela Santimru. 3000 de Ardeliani jacu pre' campu, dara 20,000 de Turci împreuna cu Mezet beg acóperu trúpurile lorú.*

Huniade multiamindu lui Domnedieu pentru acesta invíngere a redicatu beséreci in Santimru, Teiusiu sî intr'alte lócuri. De multe ori a mai udatu elu pamentulu Ardealului sî alu altorú tie-ri cu sange turecescu sî a aratatu lúmei, cà sî Turculu se pote invíngere.

Invíngerile acestea ce urmare au avutu?

In urm'a acestor-a Sultanulu Amuratu s'a plecatu la pace, care o a intaritu cu juramentu sî elu sî regele Vladislau. Inse acestu dein urma indemnatu de Julianu, solulu Patriarchului dela Rom'a, si-a calcatu juramentulu sî intrarmandu o oste de cele mai frumose inaintá prein Turci'a. Huniade l-a desvatuitu. Ci in desiertu. Vladislau eugetá, cà a venitu tempulu, in care

* Dupa Veszely, die doppelte Schlacht bei Sz. Imre.

Turcii se făscosi dein Europ'a și se aruncă orbesco în perire. Ostile se întâlneau pre tîrmurile mării negre, colo departe la Varn'a, în anul Domnului 1444. Cornele armatei turcesci au sfermatu de totu miele ostirei noastre. Man'a lui Domnedieu ajunse și pre Vladislau și pre Julianu, calcarea de juramentu li s'a platitu, că ambi rămăsera morti, era Huniade scapă.

Ce sci de Ladislau alu V. ?

Ladislau alu V s'a nascutu dupa infricosiat'a batalia dela Varn'a, deci tier'a puse lunga elu pre Joano Huniade, se fă Gubernatoriu. Dein tempulu acest-a Huniade avu de a se luptă nu numai cu Turcii, ci și cu unii domni, cari nu puteau suferi marirea lui, precum sobolulu nu pote suferi lumin'a sorelui. Blastemat'a omeniloru acestor-a a mersu pan' acolo, de au incercatu se-lu ucida lotresce; dar' Huniade i-a sciutu, cine suntu, și s'a feritu de uneltirile lor.

Cumu s'a portatu Huniade ca Gubernatoriu ?

Huniade fiendu Gubernatoriu aporă tier'a cu marea tare. Pentru ace'a fū numitu de Capitanulu Tiorci unguresci și Comitele Bistritii. În a. 1456 a mai reportatu o invingere stralucita în bataia avuta cu Turcii la Belgradulu Sêrbiei. Aci tăia la 30 mii de Turci. Dara nu multu s'a bucuratu de urmările acestei invîngeri, căci preste pucino dîle mori în brătiale calăgarului Capistranu, amicul și împreună-luptatoriulu seu, și fū înmormentatu în Alb'a Julia. Tota creștinătatea planse moartea acestui mare erou, ba și însusi Sultanulu se fă lacrematu după elu.

Ce omu a fostu regele Mat'i'a ?

Mat'i'a I, fiulu lui Joane Corvinu, că tîneru de 15 ani fū scosu dein prinsore și înaltiatu pe tronulu regescu. A fostu omu tare bataiosu, înse dorero! mai multu s'a batutu cu Nemiții și cu frații sei, Romanii dein tierile vecine, de cătu cu Turcii. A frantu cornele domnilor, cari pentru ace'a tare l'au argisitu, era po-

porulu l-a iubitul și dreptatea lui a rămasu de dicala.

Bistritianii ce au patitu sub Matia ?

Bistritianii au patitu ren pre tempulu lui Matia. Ei adeca n'au voitu se-si deschida portile și se primesca in laintu pre Michaila Siliaghi, carui regele-i daruise cetatea ace'a. Dara si-au datu de omu, că Siliaghi, unchiulu lui Matia, a fostu tare aspru, s'a dusu cu oste a supra loru, i-a batutu și predatu amaru. Mai tardiu Bistritianii s'au pusu cu auru pre lunga Matia, și si-au cumperatu libertate pentru totu deaun'a.

Si ce au facutu domnii dein Ardealu ?

Domnii dein Ardealu și unele cetati sasesci nemultiamiti cu portarea lui Matia s'au pusu, de si-au facutu ei pentru sine altu rege, pre Voivodulu Joane Comite de S. Georgiu. Deintre tierani inca multi s'au luat dupa domnii rescotati și au tienutu cu regele celu nou, pentru că dările erau forte grele, și omenii cugetau, că regele celu nou-i va mai usiora. Totu-si domnia regelui Joane a tienutu numai de Joi pana mai apoi. Că Matia veni pre neasceptate la Clusiu. Regele Joane incremeni, cadu in genuchi și se roga de iertare. Elu capeta iertare, dara cei alalti resvertitori au fostu pedepsiti aspru.

Ce s'a mai templat in Ardealu sub Matia ?

Sub domnia acestui rege Ardealulu avu multe necasuri. Că era s'a escatu o rescota tieranesca, ea inse fu in-necata in sangele urditoriloriloru sei. Afara de ace'a l'au cutrieratu dusmani dein afara, de o parte Stefanu, Domnulu Moldovei, cu care Matia avea batuia, era de alta parte Turcii, cari de multe ori au intratu și au facutu preda infricosiate. Si Ardelianii numai candu si candu au potutu se-si resbune.

Asia la a. 1479 veni Ali beg cu 40 de mii, scaldă in sange și siorbi totu tienutul pana la Alb'a Julia. Voivodulu Stefanu Batori culose armata și ajutatu fiindu de Paulu Chinezu, banulu Temesiorci, incungiura pre Turci lunga Orescia in Campulu panci, și-i taia mai bine de diuinetate.

Vladislau alu II fost-a in Ardealu ?

Vladislau II veni in Ardealu spre sugrumarea unei rescote tieranesci. Caus'a acestei rescote au fostu dările cele preste mesura, cari tieranii nu mai erau in stare de a le portá. Asuprirea tieraniloru asiá mare a fostu, încátu si nobilii au vediatu, cá e cu nepotintia, cá tieranii se faca destulu la tote. Deací unii nobili mai scuteáu pre tierani dela dări. Tótusi regele n'a voit se scia de ore-ce iusiorare. Dein contra a pusu voi-vodu pre Dragfi, care redicandu furci, tiepe si roto respandi fiori si aduse pre toti la ascultare.

Pentru ce s'au rescolatú Secuii ?

Secuii au facutu rescola sub Vladislau alu II, pentru cá regele nascandu-i-se fetioru a cerutu dela ei darea de boi. Secuii adeca in vechime toti au fostu ómeni líberi si nu plateáu dare, numai candu regelui se nasceá fetioru si la încurmare seáu casatoria, erau detori, se dă totu de in 6 boi unulu pentru curte. Acesta dare se numeá infierarea boiloru, pentru cá boii luati pentru regele se infieráu in data.

Darea acest'a nu se ceruse acumu de multu. De ace'a Secuii nu au voitu, se audia de ea. Si deca i-au luatú de scurtu, au rapitu armele. Noroculu bataii li-a surisu la inceputu, mai tardiu inse au fostu iuvinsi si li-a cautatu se-si supuna boii la infierare.

Cé rescola mai infricosiata a fostu ?

Cu multu mai infricosiata a fostu rescola tieraniloru dein Tier'a unguresca in a. 1514. Unii episcopi si-au fostu pusu caru'n pietri. se sterpesca pre Turci cu ori-ce pretiu. Pentru ajungerea acestui scopu au vestitu bataia cru-

ciata. Sî că ómenii se se indemno a merge a supr'a Turciloru, au fagaduitu scapare de jugulu iobagiei la toti acci-a, cari voru luá parte la acesta bataia. Iobagi'a se ingreuiase tare, deci poporu nenumaratu alergá sub flámur'a Secuiului Georgiu Dosi'a, care fusese pusu in fruntea acestei intreprinderi. Domnii se nevoiáu a retiené pre tierani. Dara in desiertu. Ba tieranii pentru oprirea acest'a asiá s'au inversiunatu a supr'a domniloru, de —dupa ce s'a inchiagatu ostea — in locu de a merge asupr'a Turciloru scapucara de predarea sî resipirea curtíloru, de ucíderea domniloru. Crudímea tieraniloru inflacarati de resbunare nu mai cunosceá márgeni. Fára se-i fia potutu contení cine-va, s'au preamblatu preste o buna parte de in Ungari'a. In urma vení Voivodulu Joane Zapoli'a cu oste Ardeliana sî intempiná pre rescolati la Temesior'a. Batali'a fú crunta. Tieranii doritori de libertate se luptara cu insufletíre. Cu tote aceste fura invinsi. Amaritii de ei nu au preceputu, cá libertatea nu este pentru cei, ce facu crudími, nece se pote castigá pre acesta cale. De ace'a s'au desceptatu in jugu multu mai greu, de cátu portásera pana aci. Eca in ce modu.

Ce au facutu nobilii dupa invíngere?

Dupa invíngerea dela Temesior'a nobilii colcaindu resbunare au facutu crancenie in fioratorie cu cei, ce au statu in fruntea rascolei. Tî se scola perulu in capu, candu audi, cumu Dosi'a fú asediatu in tronu de fieru rosítu in focu, apoi carnea lui fripta s'a ruptu cu clesece, pana erá viu inca, sî s'a impartítu sociloru de mancare.

60 de mie de oameni amagiti au cadiutu preda acestei răscole nefericite, și anim'a nobililoru insetati de răsbunare nu s'a saturatu nece cu atât-a sange. Ci au mai adusu și legi, prein cari se ținea pre țierani ferecati pentru tote tîmpurile. Sărceinele iobagesci s'au crescutu, și, cē a fostu mai ren că tote, țieranulu s'a legatu de glia, adeca dreptulu de a se poté mută do pre moși'a unui domnu pre moși'a altui-a s'a stersu și țieranulu fu aruncatu preda tiraniei domnului seu.

Dorerosu lucrul pentru pecatele cător-va mie s'au pedepsitu milioane de țierani nevinovati. Și apoi nedoreptate strigatoria la ceriu s'a facutu prein ace'a, că legile acele tirane, ce s'au fostu adusu spre pedepsirea țieraniloru dein Ungari'a, și cartea de legi facuta de Ardelianulu Verbeotî s'au primitu și in Ardealu. Și țieranii de aici, — de și nu au luat parte la rescolla lui Dosi'a nece catu-i negru sub unghia, ba dein potrive si-au versatu sangele pentru sugrumarea ei, — s'au pedepsitu alătura cu cei dein Tier'a unguresca. De aci incolo țieranulu inaintea legi nu a fostu socotitu de omu, ci a fostu averea domnului seu, că și o vita, că și unu arbore. Și a gemutu intr' acesta sorte ani 333.

Ce s'a templat sub Ludovicu alu II?

Ludovicu II intră in domnia fiendu numai de 10 ani. Și tîmpurile acele forte grele aru fi cerutu unu rege plinu de putere. Că la Turci imperatiă unu Sultanu de cei mai alesi, Solimanu II, care forte amenitiă țierile lui Ludovicu. Domnii erău imbuibati și intrecuti, de nu voiău se asculte de regele. Țieranii, deca s'au vediutu căfusiati prein legile țierii și strainii in pamentulu lor, si-au pierdutu anim'a și s'au lîhoditu de totu. Pre lunga ace'a omēnii erău infierbentati prein miscarea escata pre campulu relegiosu. Că atunci s'a inceputu relegiunca luterana și cea calvina. Și de aci destulu neccasu a urma-

tu. Că pre candu unii ómeni au tienutu legea eredită dela parinti, alții au trecutú la un'a de cele noue și apoi au începutu a se frementá unii cu alții, ba de multe ori s'au și batutu cumplitu pentru relegiune.

Unu barbatu plinu de putere inea numai cu anevoia ar fi potutu scuti tier'a incinsa de atâto pericle, dar' apoi unu copilu cá Ludovicu, ce se fia potutu face?

Ce sei de batali'a dela Mólhaciu?

Solimanu vene cu armia potérnica. Ludovicu-i ese inainte cu pucinei. Turcii strugescu ostea lui la Mólhaciu in a. 1526 la Taia-rea santului Joane. Regele dandu se fuga, saro unu peráu, se restorna cu calu cu totu și se in- nece in tina. Solimanu aprinde Bud'a, apoi se reintorce ducandú cu sene o lume de ómeni prinsi. Ungari'a e cadiuta sub petiorulu Turcului.

Cine s'au certatu acumu pentru domnia?

Dupá apúnerea lui Ludovicu II a fostu certa pen- tru Tier'a unguresca intre Joane Zapoli'a, Voivodulu Ardealului, și Ferdinandu, Archiducele Austriei. Zapo- li'a invinsu chiama pre Turci. Solimanu-veni prea bu- curosú și inea de repetíte ori, pentru cá totu deaun'a se intorcea incarcatu și totu deauna lasá urm'e de tan- guitú. Petru Ráresiu, Domnulu Moldovei, inea tre- cù muntii de câte-va ori, pescuindu și elu in túrbure predà candu pre la Brasiovu, candu pre la Bistritia, candu éراسi petrundiendu afundu prein Ardealu, pote cu cúgetu de a-lu cuprinde pentru sene.

Dara Ardelianii ce faccáu?

Locuitorii Ardealului erau imparechiati, in cátu nu scieai, ce se alegi de ei. Unii tieneau cu fostulu voivodu Zapoli'a, care acumu se incurunase de rege

alu Ungariei alătura cu Ferdinandu. Alții voiău se facea dein Ardealu o tiera neatarnatoria. In fruntea acestor-a se afla Stefanu Mailatu, domnul Fagarasiului și Voivodulu Ardealului. Era Sasii se încordău, se duca Ardealulu sub ascultarea lui Ferdinandu.

In miediloculu acestoru turburări Zapoli'a puse pace cu Ferdinandu la Oradea mare in a. 1538. In puterea acestei păci Zapoli'a tienu Ardealulu și impreuna cu elu Banatulu Tomesianu, Crisian'a și Maramuresiulu, seau Ardealulu maritu cu părțile Tierci unguresci pana pre la Tisa. Dara cu ace'a legatura, că dupa moartea lui Zapoli'a tote aceste se treca la Ferdinandu și urmatorii lui. Zapoli'a in anulu urmatoriu s'a casatoritu cu Isabel'a, fet'a lui Sigismundu, regelo Poloniei.

Dara Stefanu Mailatu in ce amblă pre atunci?

Pre atunci Voivodulu Stefanu Mailatu miscă totă piatr'a spre a rapî la sene domni'a Ardealului și apoi a se pune sub scutul lui Solimann. Li Mailatu adeca vedea bine, cumu că o tiera inea că Ardealulu nu pota trage degetu cu o imperati'a tare, că cea turesca. Deci mai voiă se platesca Sultanului dare și se aiba pace, de câtu se petreca in batăi necurmato cu elu. Că Tier'a romanesca și Moldov'a inea totu asiă lucrăsera, dupa multa versare de sange s'au fostu plecatu Turcului sub conditiune de a-i plati dare. Zapoli'a deca a semțitu, in ce ambla Mailatu, a venit cu oste, se-lu infrêne. Dara nu potu ajunge la Mailatu, pentru că se bolnavi. Candu jacea elu in Săbesiu, a sositu scire, că regin'a i-a nascutu fiu, care s'a numitu Joane Sigismundu Zapoli'a. De bucuria s'a suitu calare, a esitu la oste, apoi s'a și ospetatu. De aci i s'a ingreuiatu boala și i-a cūrmatu firulu vietii.

Ce s'a templatu dupa moartea lui Zapoli'a?

Zapoli'a avuse lunga sene pro episcopulu dela Oradea Martinusi. In ainte de a inchide ochii la chiamatu la sene și facandu-lu tutoru preste fiulu seu i-a dîsu, se nu dè lui Ferdinandu tier'a, ci se o tienă

pentru fiul său să se facă totu în amicitia cu Turculu. Martinusiu a lucratu, precumu i-a dîsu Zapoli'a. Pentru ace'a s'a escatu bataia între sugatoriulu Joane Sigismundu Zapoli'a și între Ferdinandu. Prunculu și mama-sa erau în Bud'a și Ferdinandu-i impresură acolo. Martinusiu, că se-i scape, chiamă pre Sultanulu, care veni în data și alungă pre nemti. Apoi după ce impluse Bud'a cu armati de ai sei, dîse reginei, că prunculu nu e în stare, se apercă cetatea și tier'a, că dînsulu fiendu betranu nu pote totu alergă cu ajutoriu. Pentru ace'a le va tîenē la sēne, pana va cresce prunculu, apoi i le va dă înapoi. — Isabel'a veni în Ardealu cu anim'a franta în a. 1541. De atunci Bud'a și maro parte dein Tier'a unguresca a gemutu sub jugulu Turciloru în cursu de ani 145.

Ce s'a alesu de Ardealu după caderca Budei?

Bud'a cadiu în man'a Turciloru la a. 1541. Atunci Ardealulu maritu cu părțile împreunate, adeca cu Tier'a unguresca pana la Tisa, a ramasu sub Joane Sig. Zapoli'a cu îndetorire de a plăti Sultanului 10 mii de gálbeni pre anu. De aci în colo Ardealulu în 158 de ani era-si avu principii sei cu resiedinți'a în Alb'a Julia.

Asiă totu acolo ajunse Ardealulu, unde voia se-lu duca romanulu Mailatu. Barbatu mare a fostu Mailatu acest-a, și multi ómeni alesi au tîenutu cu elu. Tótusi în urma avu căpetu tristu.

De ce a fostu tristu căpetulu lui?

Nu numai o parte dein Ardeliani, ci și Sultanulu s'au redicatu se-lu trantesca la pamentu, Ardelianii de frica, era Sultanulu pentru că nu aveá incredere într'insulu. Deci Ardelianii l-au impresuratu în Fagarasiu. Dara pentru tari'a a-

celeî cetăţi nu au putut încăpe la pele-i. Intr'a-
ce'a sosira sî ostile turcesci. Sultanulu nu aveá
incrédere in Mailatu, sî de ace'a a fostu tramesu
pre unu pasia sî pre Petru Ráresiu, se-lu prindia
cu ori-ce pretiu. L-au sî prinsu prein violen'a
lui Ráresiu. Sultanulu s'a bucuratu vediendu pre
Mailatu in únghiele sale sî l-a inchisu in Constan-
tian'a, unde a sî peritu.

§ 27. Starea dein laîntu a tieriei.

O parte dein Ardealu se numea pamentulu
nobililoru, alt'a fundu regescu, cr' a trei'a se
diceá pamentu secuiescu. Pamentulu nobililoru e-
rá impartítu in Comitate, era fundulu regescu sî
secuimea in Scaune.

Locuitorii erau Romani, Unguri, Sasi sî Tígani.
Pre atunci nu toti ómenii erau asémeni in aîntea legii,
sî nu toti cetatiani de o potrive. Sî almente era in Co-
mitate sî almente in Scaune. — In pamentulu nobililo-
ru seau in Comitate numai nobilii se bucuráu de scu-
tulu legiloru sî aveáu derépturi cetatianesci, era tierá-
nii gemeán in sierbitute. Nobilii erau Romani sî Un-
guri, tieranii éraşi Romani, mai pucini Unguri sî forte
pucini Sasi. — In pamentulu secuiescu seau in Scaune-
le secuiesci toti ómenii au fostu liberi, dar' acumu a
inceputu a se forma nobilime sî aici. Locuitorii: Un-
guri seau, cumu le diceniu, Secui, sî Romani mai pu-
cini. — In fundulu regescu seau in Scaunele sasesci lo-
cutorii, Sasi sî Romani, aveáu derépturi asémeni. Da-
ra Sasii pre nesemtíte sî luandu pre Romani cu bun'a,
dupa cumu-i datín'a loru, i-au coditu sî i-au inapoia-
tu in multe. Tótusi Romanii inca au remasu liberi. Sa-
sii au sciutu se immultiesca libertátile, asiá câtu pentru
ei s'a desfasiuratu vietia intru adevéru cetatianesca.

Aceste suntu cele trei Natiuni ale Ardealului:
Natiunea Nobililoru, a Secuiloru sî a Sasiloru, cari au
facutu intre sêne legatura pentru aপরarea privilégia-

loru sale în contr'a celoru alaltî locuitori a tierii, cari erău numai suferiti.

Relegiuni erău doue, cea católica și cea greco-resaritena. Toti Rômanii și o parte dein Secui se tie-nău de beseréc'a resaritena, era cei alaltî locuitori de cea católica seau apusana. Católicii erău tare partiniti. Episcopii și preutii loră lăuău décime și aveău multe inosie grase. Era Romanii aveău de a suferi amaru pentru legea loră, care în legile tieriei eră socotita alătura cu paganetatea. Regii multu au staruitu, se tro-ca pre Romani la beseréc'a apusana, au datu legi, pre-in cari nobilii de legea resaritena se aménitia cu piérde-rea bûnuriloru, de nu voru trecó la beseréc'a católica.* Sub Zapoli'a brasiovanulu Honteru a inceputu a se-mená religiunea luterana.

Scole mai nunai Sasii aveău. Cei alaltî locuitori orbecău în nescientia, chiaru și cei mai multi nobili. Ca-sele ómeniloru erău ticalose, precumu suntú și esta-di în multe locuri. Numai Sasii aveău locuintie mai bune și cetăti incinse cu muru, unde se trageău și multi no-bili, candu venia Turculu, seau se redicău tieranii. Al-monte în tempulu dein urma și nobilii au inceputu a-si face curti intarite tiépenu, că-ce frica de tieranii ama-riti pentru ingreunarea iobagiei li eră maro.

Sasii se cuprindeău cu maestricele și cu baiitulu, cei alaltî cu agricultur'a și pasiunatulú vitelorú. Ne-gotiatoria mai de frunte portău Brasiovanii.

§ 28. Sumariu.

Ardealulu este supusu regiloru Tierii unguresci în cursu de ani 539. În tempulu acest-a s'a plantatu Sasii, s'au intrudusu iobagi'a și décimele. Caderea Ungariei aduse cu sêne, că Ardealulu erasi se aiba Domnii sei proprii.

* Decrete de pre la 1350—1450 la Battyáni, leges ecclesiast.

Periodulu a Iu VI.

Ardealulu sub principii proprii.

1541—1699.

§ 29. Joane Sigismundu Zapoli'a.

1541—1571.

Cine au fostu Tutorii lui Joane Sigismundu, și cumu au indereptatu ei Ardealulu?

Joane Sigismundu Zapoli'a a fostu sub tutoria mamei sale Isabel'a și a lui Martinusiu. Dără totă puterea se află în man'a cestui deîn urma. Martinusiu eră barbatu istetiu, cu multe cretie, inse și despotu și fără satiu intru culegerea de dări. Prein storsurele lui, prein batăi, nerodire și locuste s'a casionatu fόμεte, la care — spre mai mare ingrozirea Ardalianilor — se adause unu cutrémuru infricosiatu. Fost-a și séceta, de au secatu funtânile, rîurile s'au uscatu, padurile sau aprinsu.

O parte deîn Unguriani facu pre Joane rege Tieri unguresci, de și tier'a ace'a eră acumu de totu desfacuta. Că o parte mai mare o sugeáu Turcii, alt'a o luase dela ei regele Ferdinandu pre dare de 30 mii de gálbini, era partea pana la Tisa eră impreunata cu Ardealulu. Asiá eră statulu Tieri unguresci. Și Ferdinandu cu Zapoli'a celu teneru totu au inceputu a se bate pentru titlu de rege alu ei.

În urma Martinusiu cu invertiturile sale acolo aduse lucrulu, de Isabel'a și tier'a púsera pace cu Ferdinandu, prein care Ardealulu trecu sub domni'a lui Ferdinandu în a. 1551, era Isabel'a și fiulu ei capetara nesce ducate în Slesia și 100 de mii de gálbeni.

Isabel'a eși cu anim'a rupta. Martinusiu rămase aci și fu numitu de voivodu. Inse preste pucinu tem-

pu-lu ucisera la Vintii de josu. Castaldo, generalul lui Ferdinandu, aveá prepusu, că Martinusiu ar' fi amblandu acumu, se inchine tier'a la Turci, pentru ace'a tramesé ómeni, cari-lu ucisera lotresce.

Suferit-au Turcii schimbările acestea?

Turcii n'au voitu se súferia, că Ardealulu se remana in man'a lui Ferdinandu. Ardelianiloru inca li-a parutu reu pentru inyoirea facuta, Asiá esîndu Castaldo de sêne tier'a chiamá inapoi pre regin'a.

Isabel'a dupa ce s'a reintorsu, in tipu de multiamita a tramesu Sultanului 10. mii de gálbeni. Acesta suma s'a prefacutu in dare, ce Ardealulu cautá se númeru Turcului pre fia-care anu. Pentru ace'a poporulu s'a necasítu forte pre Isabel'a, cu atátu mai vertosu, că la curtea ei se aciună multi Poloni sî erá totu ospetia sî resipire. — Sî mai reu a mersu dupa mortea ei. Că flácar'a batáii cu Ferdinandu era s'a incinsu. Sî atát'a n'a fostu destulu! Reulu se mai adause sî cu ace'a că Secuii s'au rescolatu.

Pentru ce s'au rescolatu Secui?

Pentru multîmca dăriloru. Dara au fostu invinsi la Osiorheiu sî pedépsiti unii cu morte, er' o multîme de nefericiti cu taiarea nasului sî a urechielor. Rescol'a inse avu sî alta urmare multu mai dorerosă. Adeca in diet'a dela Sedisior'a, tienuta la a. 1562, s'a nemicitu vechia libertate a Secuiloru aducundu-se lege, prein care poporulu secuui se supune la sárcine, se ópre-sce dela báile dein Praidu, de unde pana aci capetá sare mai pre nemicu; era fruntasii Secuiloru s'au pusu intr'o linia cu nobilii dein Comitate. Libertatea Secuiloru scoteá ochii multor-a, de ace'a se apucara, se aduca sî pre Secui la starea tieraniloru dein Comitate.

De aci în colo cine a vrutu, se resvertesca Ardealulu, s'a datu peintre Secui, li-a fagaduitu libertățile lor cele vechi, și Secuii mai totu dea-un'a au rapitu armele.

Pentru ce mai e însemnata domni'a lui
Joane Sigismundu?

Domni'a lui Joane Sigismundu e tare de însemnată și pentru acea, că sub elu s'au adusu legi, prein cari relegiunile cele nouă, — cumu le dîcu, reformate sau protestante — s'au primitu în țieră. Honteru a sîmennatu relegiunea luterana și toti Sasii au primitu-o. Cea calvină s'a intrudusu la mare parte dein Unguri. Pre lungă aceste mediculu lui Joane Sigismundu, unu Italianu cu numele Georgiu Blandrat'a, a latîtu între Unguri relegiunea unitaria.

Era relegiunea catolică s'a parasitu de cei mai multi credintiosi ai săi și a fostu socotita alătura cu cea resaritenă, de care se țineau Romanii. Episcopi'a catolică s'a stersu, fisculu a luat decim'a și tote averile acestei besăreci.

§ 30. Batorescii și alții.

1571 — 1613.

Cine a domnit după Joane Sigismundu?

După moartea lui Joane Sigismundu diet'a țierei alese Principe pre Ștefanu Bători, capitanulu Orădii. Acest-a fû cunoscutu și de Sultanulu și de imperatulu. Numai Gasparu Bechesî, care și elu acceptă se fia alesu, n'a voit se i se supună. Lucrulu veni la arme. Bechesî învinsu o dată se impulpă de nou, ademeni pre Secui în partea sa și lovî pre Bători la Șan — Paulu lungă Iérnotu. Lupt'a fû sangerosă și se închiaia cu respira oastei lui Bechesî. Elu a scăpatu de man'a lui Bători, dară cu atîtu mai greu a vura de a o semti domni, ce au fostu trecut în parte-i, și bietii Secui. Acestor-a în locu de libertăți li s'au impartitu furci și alte pedepse.

Pucinu dup'acest'a Stefanu Bátori fû alesu de rego Poloniloru sî se duse acolo. Era Ardelianii-si alesera Domnu pre Cristoforu Bátori. Dupa care urmâ

Cine a urmatu dupa Cristoforu Bátori?

Sigismundu Bátori. Pana candu principele acest'a fiendu copîlu a fostu sub tutorî'a gubernatoriului Joane Ghetî, tote au mersu bine, tier'a gustâ binecuventârile pàcii. Că Ghetî erá unu betranu intieptu sî faceá totu pentru tiera. Asiá urmara trei ani de pace sî indestulire, precumu Ardealulu de multu nu pomenise. Apoi venî fómete, dupa ea colera. Oménii periaú de unu capu, asiá câtu mormentárialc parcáu prea mici pentru încáperca mortîloru.

Dupa ce Ghetî s'a lasatu pentru betranetié, ténérulu Principe a îndereptatu tier'a dupa placulu seu. Elu in scurtu s'a facutu tare urgisitu prein partinirea calúgariloru Jesuiti. Sî mai multi dusmani si-a castigatu prein ace'a, cà a voitú, se scotia Ardealulu de sub scutireá imperatului turcescu sî se dè man'a numai cu imperatulu nemtiescu.

Pentru ce s'a uritu prein acest'a?

Pentru cà fric'a de Turci erá mare. Ardelianii se infioráu de interitarea Sultanului, deca a-cel-a va audî de lucru. De ace'a multi dein mai marii tierci planuiaú ucíderea seau alungarea lui Sigismundu. Dara Sigismundu semtî tote aceste, imprasciá diet'a dela Turd'a sî chiamâ alt'a la Clusiu. Ací spuse límpede, cà vre a se desface de pagani sî a traí in legatura cu crestinii. Nu s'a aflatu omu, care se-i díca impotriva. Cu tote

aceste Sigismundu a prinsu 13 nobili de cei mai alesi, între cari au fostu sî cîti-va cumnati de aproape ai dînsului, sî a trei'a dî fîra nece o judecata a taiatu 4 deîntre ei, în piati'a Clusîului. Acesti 4 au fostu: doi. Cîndea, unu Ifiu sî unu Forro. Tiranulu de principe cautà deîn feresta sî se desfâtà. Era poporulu se îngrozà vediendu, cumu sîngera nesce ômeni nejudicati, înse nîme nu cutezà se-i planga. Numai cerîu-sî versà preste Clusîu lăcremile, în tipu de ploia răpede, care spelà sangele celoru ucîsi.

Multi altii au fostu spendiurati, ori sugrumati în închisori. Altii érasî ucîsi pre la curtile loru. Dela altii s'au luatú tote averile sî au fostu duduîti deîn tiera.

BCU Cluj / Central University Library Cluj
Ce a facutu apoi principele ?

Saturatu de sange sî de auru culesu dela ucîsi a închiaiatu legatura cu imperatulu Rudolfu sî a luatú pre o matusia a dînsului. Apoi împreuna cu Aronu, Domnulu Moldovei, a trecutú în Tier'a romanesca, se ajute pre Michaiu Eroulu, cà ei toti se aliásêra în contr'a Turciloru sî batai'a se începuse. — Pre tempulu acest-a sî Moldov'a sî Tier'a romanesca s'au fostu supusu lui Sigismundu sî i-au fostu juratu credintia.

Michaiu numai de curundu castigase minúnat'a învingere dela Calugariani, unde 16 mii de Romani au batutu pre Sinan pasi'a cu 200 de mii de Turci.

Deca a venitú Sigismundu cu vreo 50 mii de armati, ostca crestina cu mai multa putere s'a îndereptatu a supr'a Turciloru. Sinan s'a retra-

su la Giurgiu lunga Dúnare. Acoló s'a templatu apoi o batalia cumplita, in care crestinii invíns-era. Europ'a se mai inserinà o data, cà Giurgiu-lu celu intaritu amaru de Turci erá luatú.

Ce s'a templatu dupa invíngerea acest'a ?

Sigismundu se reintorse voiosu. Tota tier'a se bucurá impreuna cu elu, numai Secuii eráu neccasiti. Sigismundu, candu plecase la bataia, restatorise libertátile vechi ale Secuiloru. Acesti-a insufletíti au cursu la arme. Mare li-a fostu dara desamagirea, candu dupa reintórcere Sigismundu a luatú inapoi scrisorea, pre-in care li-a fostu restatoritu libertátile. Pentru ace'a Secuii s'au inversiunatu sî au rapitu armele a supr'a principelui. Dara n'au potutu esî la nemica, cà unu duce a lui Sigismundu i-a invinsu la Ciucu Sered'a sî i-a tiranitu cu crudíme barbara. 1596.

Dup'aceste Sigismundu au de fric'a Turcului, au dein alta cauza, a imbiatu pre imp. Rudolfu cu domni'a preste Ardealu. Rudolfu in schimbu i-a datu acele Ducate dein Slesi'a, ce in vendiarea Ardealului de mai inainte s'au fostu datu reginei Isabel'a sî fiului ei. 1598. Cancelariulu Stefanu Jósic'a a fostu, care a dusu pre Sigismundu Bátori la inchiaiarea acestei invoieli. Da i s'a sî platitu bietului. Cà Nemtii l-au prinsu sî trame-tiendu-lu in Satmariu i-au luatú capulu.

Remas-a principele in Slesi'a ?

Sigismundu Bátori fiendu omu nestatoriu sî schimbatiósu, cá sî tempulu de primavera, curendu s'a uritu in Slesi'a sî a venitu de si-a recuprinsu Principatulu. Nee asiá n'a fostu multiamitu. Deci preste o diumetato de anu éراسi a parasitu tier'a facandu-o se alega Domnu pre Cardinalulu Andrei u Bátori. Apoi s'a dusu in Poloni'a, era muierca lui s'a retrasu intr'o manastire.

Ce s'a templatu in anulu 1599 ?

In a. 1599 Michaiu Eroulu a intratu cu ba-

taia în Ardealu. Fiendu înticlesu cu imp. Rudol-
fu, dela care primise sî bani pentru intrarmare,
voia, se restorne sî pre Andreiu Bátori, Domnu-
lu Ardealului, sî pre Ieremia Movila, Domnulu
Moldovei, sî se unesca sub sene tote tierile ace-
stea, er' apoi elu insu se fia sub domnia mai
inalta a Imperatului Rudolfu. Asia-si aduna oste,
intra cu ea pre la Brasiovu, apoi invita pre Se-
cui dicundu, ca-i va scapa de jugulu iobagiei,
deca se voru lupta pentru elu. Secuii in data
s'au pornitu, sî armata lui Michaiu immulta
cu ore-cate mii ajunse la Sabiu. In ostea lui Mi-
chaiu afara de Secui se mai aflau sî alti Arde-
liani mai cu sama Unguri de cei nemultiamiti
cu Batorescii, pentru ca despretiiau derapturi-
le sî libertatile cele vechi a nobilimii sî indere-
ptau tier'a despotiesce fara de a intrebati multu,
ce voiescu nobilii.

Ochii lui Andreiu Bátori numai atunci s'au
deschisu, candu i-a venitu scire, ca Michaiu intra
in Ardealu. Asiadara iute-si culesc osti sî mer-
se la Sabiu spre impiedecarea lui.

Unde s'a luptatu Michaiu cu Bátori ?

Ostile au datu pieptu pre siesulu deintre
Siclimberu sî Sabiu. Ambe partile s'au luptat
cu multa animosita pana ser'a. Invingerea rema-
se la indoielea tempu indelungatu, de sî ostea lui
Michaiu era de trei ori, ca a lui Bátori. In ur-
ma insusi Michaiu se pune in fruntea unui de-
spartimentu sî incepe a taia. Cornisiu, comendan-
tele ostei lui Bátori, luptandu-se cu nespusa bar-
batia cade in mana Romanilor; Bátori fuge

tremurându-și de ai sei și de dusmani, tota armăa lui se resipește. Michaiu rămâne învingătoriu, războiul s-a sfârșit. El are 4000 de oameni, ce împrumutatu-și versara sangele, unii pentru Michaiu, alții pentru Cardinalulu, dormu în pace fratiesca sub mōvil'a, ce și ăsta-di se vede în siesulu acel-a.

Cumu a peritu Cardinalulu ?

Cardinalulu Bători cu pucinei a fugitu spre Moldov'a. Dara Secuii l-au urmaritu cu inversiunarea umōru fere selbătece, și ajungându-lu în muntii Ciucului unu Blasiu Ördög l-a tocatu în capu. Apoi au adusu capulu lui în Alb'a Julia și l-au aratatu lui Michaiu. Secuii intru nescienti'a lor au cugetatu, că facu o fapta buna și în Andreiu Bători ucidu pre celu dein urma calcatoriu a deréptărilor poporului.

Michaiu intr'ace'a intrase în Alb'a Julia cu pompa de triumfu, și tramescose osti, cari se cuprinda cetățile Ardealului. Elu aduse și trupulu Cardinalului și adunandu pre mai marii tierii l-a immormentatu dupa cuvenintia.

Ce a facutu acumu Michaiu Eroulu ?

Michaiu Eroulu se facu acumu și domnulu Ardealului cuprinsu în numele imperatului Rudolfu. În diet'a antăia, ce a tienutu în Alb'a Julia restatorî tote libertățile Secuiloru. Dara a renduitu și ace'a, că se se facă infierare de boi, adeca Michaiu, că domnitoriu nou, se căpete darea de boi. Poterea nobilimei secuiesci s'a frantu

de totu prein legile date de Michaiu, cei alalti tierani dein Ardealu inca au fostu scutiti de asupririle domniloru sî prein legi s'a iusioratu sî sortea lor sî a preutîloru romani, cari pana aci eráu supusi la iobagîa alătura cu tieranii.

Ce urmări au avutu aceste ?

Pentru aceste domnii tare s'au necasîtu pre Michaiu sî au inceputu a uneltî restornarea lui dein domnia. Michaiu pedepsî aspru pre cei rescolati. Ba sî poporul, deca s'a vediutu partinitu, s'a redicatu iu contr'a asupritoriloru sei. Asiá in tiera s'au facutu crudîmi.

Pre atunci episcopulu católicu indemná pre Michaiu, se sterpésca pre toti domnii dein Ardealu. Dara Metropolitulu romanu s'a dusu la elu cu evangeli'a sî l-a juratu, se nu faca unu lucru afurisitu, cá acest-a. Dupa care Michaiu s'a opacitu.

Cumu a cuprinsu Michaiu Moldov'a ?

Cei nemiultiamiti cu Michaiu s'au unitu cu Erenia Movila, Domnulu Moldovei, sî cu Polonii, cá asiá se puna bene pre Michaiu sî se aduca era pre Sigismundu Bátori. Michaiu sentîndu lucrulu acest-a plecă in Moldov'a, batù pre Erenia sî luà tier'a ace'a pentru sêne.

Acumu Michaiu aveá in puterea sa intrega Dacia vechia, adeca Tiera romanesca, Moldov'a intrega sî Ardealulu pana la Tisa. Dara nu multu s'a bucuratu de ele.

Pentru ce ?

Pentru cá domnii dein Ardealu sî Sasii nu-

lu poteáu suferi. Deci chiamara pre Bast'a, generalulu imp. Rudolfu, cá se-lu alunge. Bast'a venindu sî unindu-se cu partea ace'a dein Ungurii Ardeliani, cari nu eráu multiamiti cu Michaiu, se asiedià pre dealulu dela Miraslâu. Michaiu se întarise de ce'a parte in apropiarea Aiudului, asiá câtu între ei se aflá unu siesu, pre care s'a inceputu batalí'a. Nece príncipele nece Bast'a nu voiá se-si parasesca pusetiunea bine alesa, sî de ace'a nu se poteá alege nece într'o parte nece într'alt'a. In urma Bast'a se face a fugi. Michaiu se insiela, ese dein pusetiune sî-lu urmaresce. Bast'a numai atât-a dorise. Acumu apucase pre Michaiu între tînurile sale. Asiádara s'a opritu la Deci'a sî a datu pre elu. Sangele curge peráu, Cozacii lui Michaiu suntu inpinsi in Múresiu, alta oste compusa dein Romani, Serbi, Secui sî alti Ardeliani pierde la 10 mii, apoi fuge càtra Alb'a Julia.

Ce s'a templatu dupa batalí'a dela Miraslâu ?

Michaiu pierdù Ardealulu sî luandu-si tesaurii se retrase in Romaní'a. Noroculu i-a fostu intorsu spatele. Eremía Movila ajutatu de Poloni luà dela elu Moldov'a, ba cu acesti-a sî cu Sigismundu Bátori alungà pre Michaiu sî dein Tier'a romanesca.

Batalí'a dela Miraslâu sî tote pérderile lui Michaiu s'au templatu in a. 1600.

Diet'a Ardealului desfacù acumu totu, ce asiediasse sub Michaiu, pre Secui era i-a sierbitu, pre Sigismundu celu fora stare a trei'a ora l-a

numitu principe. Dara forte pucinu a domnitu. Că Michaiu dupa ce si-a pierdutu tote tierile, a miersu la Rudolfu, s'a impacatu cu elu și a fostu tramesu, că in unire cu Bast'a se-lu dúduia dein tiera. Michaiu cu Bast'a lovira pre Sigismundu la Guruslău lunga Zelau, și-lu învinsera. Asiá, candu s'a plenitu anulu dela batal'a dela Miraslău, Ardealulu era erá cuprinsu pentru Rudolfu.

Cumu se aveá Michaiu cu Bast'a ?

Michaiu și Bast'a erau dusmani de morte. De aci Bast'a si-a propusu, se pierdia pre Michaiu. Cumu erau, ei asiediati in pratul lui Traianu lunga Turd'a, tramese 300 de Valoni, cari Domineca demaneti'a in 19 Augustu incinsera cortulu lui Michaiu, care nece visá de o misiella, cá ace-st'a. Bari, capitanulu Valoniloru, cu alti câti-va intrá la elu și-lu taiá. Pucinii credintiosi au sem-titu, pre candu Michaiu erá mortu! Și pentru multínea Nemtiloru n'au potutu, nece se res-bune mortea Domnului loru.

Asiá cápetu tristu avu celu mai mare intre Romanii nascuti pre pamentulu Daciei! Corpulu lui bajocoritu de dusmani fú immormentatu pre-ste câte-va dîle in besérec'a Metropolei dein Al-b'a Julia, care beséreca elu o redicase, era mai tardiu fú straportatu la Dealu lunga Tergovisce.

Ce-a patitu Ardealulu pre tempulu lui Bast'a ?

Ardealulu erá acumu supusu deadereptulu imperátului Rudolfu și complitulu Bast'a guberná in numele lui. Ce a facutu Bast'a cu misieli de Ardeliani, nu se

pote descrie. 260 de ani, de candu a petrecutu pre locurile aceste, sî Ardelianii nece ésta-di nu-si potu, aduce a mente de numele lui fîra de a se înfiorá. Imperatulul adusese pre Bast'a dein Belgiu. Totu deacolo eráu sî Valonii lui, lunga cari s'a mai adausu o trupa de haiduci, inchiagata dein cîti blastemati sî prepediti do prein tierile nostre. Acesti-a formáu ostea lui Bast'a, sî asiá infraciosati eráu, de ómenii parasindu-si satele sî averile fugiáu de ei, cá sî de fric'a Tatariloru. Vitetele se au mênatu, pana sî viticii. Cárále sî plúgurilo se trageáu de ómeni. Bucatele se aprindeáu pre campu, locuitorii eráu spendiurati fîra judecata. Cu unu cuvintu storsurele sî tiraníele lui Bast'a nu aveáu márgini. Pre lunga aceste au mai venitu preste cÁPetele bietíloru Ardeliani sî necásurile batáii. Că lunátéculu de Sigismundu a mai cuprinsu o data domniá Ardealului. Ci fî pefugatu, sî nu s'a mai intorsu aici. Mai urmá ciumá sî fómete preste parintii nostri cercati de atâte rele. Prein tote aceste ómenii asiá se inselbatecísera, in cátu se nu se fia înfioratu a gustá carne de omu! Têmpuri de váietu au fostu aceste pentru Ardealu: —

Cumu au amblatu nobili, se scape tier'a de Bast'a?

O parte dein nobili, cá se scape tier'a de jugulu lui Bast'a, alese Domnu pre Moisa Séc'heli. 'Dár' acest-a cadiu lunga Brasiovu in batai'a cu Georgiu Ratiu, ducele ostiloru romane.

Apoi fî alesu Stefanu Bóicai, pre cáre Sasii numai de fric'a armeloru l-au cunoscutu. Acestu principe s'a luptatu cu imperatulul, pana ce in pacea facuta la Vien'a 1606 a storsu dela elu libertate pentru protestantii (adeca pentru Calvinii sî Luteranii) dein Tier'a unguresca, era pentru sêne a' dobenditu intarire in Principatulul Ardealului sî afara de ace'a câte-va Comitate deincolo de Tis'a.

Dupa domni'a scurta a lui Sigismundu Raco-ti, urmatoriulu lui Bóicai, nefericitulu Ardealu si-a incredintiatu sortea lui Gavriila Bátori.

Ce omu a fostu Gavrilă Bători?

Omū mai crudu sî mai destramatu că principele Gavrilă Bători n'a fostu in Ardealu. Toti s'au ingrotiosiatu de portarea lui. Unii nobili au facutu conjuratiune asupra-i. Batori-i deculă sî opri dein tiera pre toti preutii catolici. Sabianii inca au patitu-o forte reu cu elu, pentru că sî acumu, sî pre tempulu bataliei dela Sielimberu au tienutu cu Principele Romaniei. Tota natiunea sasescă fū dechiarata de vendiatoria de patria, decimele s'au luatū dela popii sasesci. Abia l-au stemperatu Sasii cu multime de bani, sî au rescumperatu decimele pierdute.

Dela Sabiu trecu in Romania, invinse pre Principele Radu Sierbanu sî predă infricosiatu necrutandu nece minunata bescreca dela Argesiu.

Pana-ce a amblatu elu pre acolo, judele Brasiovului Albertu Vaisu asiā frumosu a deresu lucrurile, de principele i-a aflatu armati dein crescutu pana in talpe, candu s'a intorsu a casa. Sierbanu celu fugăritu dein tiera-si erā la Brasiovu cu multa oste, sî abia apucā, se-si pota resbunā. Batalia cursē in porta cetatii cea de cătra San-Pietru. Bători fū batutu cea grasa sî fugăritu, 1611.

Cine au lucratu pentru restornarea lui?

Doi barbati au lucratu mai cu putere pentru restornarea lui Bători. Acesti-a suntu Andreiu Ghoti sî Gavrilă Bétlen. Cestu dein urma mai de multu tienuse tare cu Bători, dar' apoi li s'a stricatu amiceti'a sî Bétlen temendu-si capulu a fugitu la Turci. Sultanulu l-a primitu bine sî preste pucinu investindu-lu cu semnele de principe alu Ardealului l-a tramesu se-si cuprinda tier'a. Spre scopulu acest-a i-a datu sî armata turcesca. Deintr'acest'a unu despartimentu intrā pre la Port'a de fieru cu Bétlen, altulu — unde erāu Domnii tieriloru romane sî Gir'a Canulu Tatariloru — se versā preste tier'a. Bursei. Bători urgisitu de tiera sî spariatu de asiā multime o tuli spre Orade. Dupa ce ajunsē in cetatea acest'a, fū ucisu.

§ 31. Betlensescii.

1613 — 1630.

Ce sci despre Gavrilă Bétlen?

Gavrilă Bétlen după fugărirea lui Bátori adună dieta la Clusiu, care-lu sî alese principe. Elu în tipu de resplata a datu Sultanului Aradulu sî Lipova. Dăra Lipovanii s'au interitatu, deca audîra, că principele-i dă în man'a Turciloru sî nu au voitu, se asculte. Bétlen s'a pusu în fruntea unei oști numeroase sî a pîrșesu cu bataia a sup'r'a loru. Lipov'a fî luata cu puterea, locuitorii mutati în Oiesde lungă Alb'a Julia, era cetatea ace'a dată Turcului.

În diet'a dela Mediasiu ținută în a. 1614 aduse legi, preîn care multe rele s'au vindecatu; s'a facutu rendu bunu în tier'a cercata de atâte nefericiri. Católicii asupriti sub Domnii de mai înainte acumu, sub calvinulu G. Bétlen, s'au bucuratu de partinire sî au fostu socotiti asémene cu alalte 3 relegiuni. Jesuiti încă s'au reîntorsu la Manasturu, ba ce e mai multu, au fostu sî ajutati de principele. S'au colonisatu maiestri de în tier'a nemtiesca, agricultur'a capetă aventu, școli bune începura a se redică.

Ce faceáu principii cu bûnurile fîscului?

Principii Ardealului aveáu dâtîn'a de a face daruiri de în bûnurile fîscului. Resipitori că Sigismundu Bátori forte tare suptiase veníturile fîscului impartîndu multe donatiuni. Acumu se aduse lege, preîn care se strica tote donatiunile facute sîb Sigismundu sî urmatorii lui, sî tote

búnurile instrainate dela fiscu se icu inapoi. A-siediatu-s'au sî curti judecătorești, in aintea carora nobilii trebuiau se-si arate donatiunile. Aceste curti s'au numitu forum productionale. Ele au sporitu multu averea fiscului.

Sabianiloru li-a intorsu derépturile cele vechi. Pre urm'a acester-a Sabíulu era-si veni in ori, cà desfrenatulu G. Bátori la asiá ticalosíalu adusese, de nu aveá numai 53 familie.

Cumu s'a aflatu tier'a sub Gavrila Bétlen?

Sub domni'a lui Bétlen Ardealulu s'a bucuratu de pace, sî bunastarea poporului s'a redicatu in tota privinti'a.

In afara asiá tare a crescutu puterea Ardealului, incátu ostile noastre au euceritu tienúturi departate sî invingatorie s'au preamblatu pre lunga Vien'a. Cà pre tempulu lui G. Bétlen in Boiemí'a sî tota tier'a nemtiesca se deslegase furi'a unei batái pentru relegiune. Sangele a cursu pre acolo 30 de ani, tienúturi intregi s'au prefacutu in desiertu.

Luat-a sî G. Bétlen parte la acesta bataia?

Sî Gavrila Bétlen a luat parte la acesta bataia, pentru cà se scutesca pre protestantii de in Ungari'a. Elu a inceputu batai'a numai cu vre o 20 de mii, dara poporul de acolo asiá-i multí númerulu, de in pucinu tempu a curatítu Tier'a unguresca de Nemti. A luat Casiovi'a, Sâmbat'a mare sî Posionulu cu curun'a tierei, pentru care Ungurianii l-au sî alesu de rege. Fericesce s'a luptatu sî in Moravi'a sî Austri'a.

Apoi a încheiatu pace la Nicolsburg 1621. Prein acest'a castigă pentru protestantii dein Ungari'a libertate, era pentru sene câte-va Comitate deincolo de Tisa, ducatele Opuli'a și Ratiboru in Sles'i'a și câte 50 mii de floreni pentru sustinerea cetăților.

De doue ori s'a mai dusu in contr'a imperatului Ferdinandu II și fiindu partinitu de noroculu bătăii a intaritu și mai multu pacea dela Nicolsburgu, a capetatu și titlu de „domnulu părțiloru Ungariei“.

Ce a mai facutu Gavrilă Bétlen?

Dupa ace'a s'a reintorsu in Ardealu, unde pentru inaintarea sciintieloru a fundatu unu colegiu pentru calvini, și i-a adusu profesori invetiati dein Tier'a nemtiesca. Colegiulu acest'a inzestratu regesce fu asiediatu in Alb'a Julia, de acolo s'a mutat antăiu la Clusiu, apoi la Aiudu, unde stă acum de ani 200.

A redicatu cetatiuie, besereci și prein bătăii invingatorie a înaltiatu ved'i'a Ardealului in aintea stăturiloru dein Europ'a. Și pre lunga tote aceste lasă in vestiar'i'a tierii preste unu milionu. Asiă bine a culesu in ordine veniturile statului.

Cine a urmatu dupa Gavrilă Bétlen?

Inca cu 4 ani inainte de a mori induplecă diet'a, se alege de urmatoria pre muierea sa Catarin'a Brandeburges'a. Catarin'a a primitu domni'a pre lunga conditiuni, prein cari de totu i s'au legatu mânilu, asiă câtu dins'a eră domnitoria mai numai cu numele.

Ce faceău pre atunci unii nobili?

Pre timpurile aceste mai multi nobili de frunte ambliău pre intrecute dupa domni'a Ardealului, se bateău pentru ea, aduceău pre Turci intr'ajutoriu și casionău tierii nespusa misieletate. Afara de ace'a Ardealulu se elatină intre imperati'a turcesca și intre cea nemtiesca. Protestantii trageău cătra Turci, era catolicii și Sasii erău plecati spre Vien'a. In dieta erău

mai multi amicii Turciloru. — Candu alegeáu principe, faceáu, se le suscria anumite conditiuni, sî-lu îndetoráu se înderepte tier'a dupa cuprinsulu acelor-a. Asiá conditiuni au suscriu sî Catarin'a sî urmatorii ei.

Cu tote aceste multi s'au temutu, că ea ar fi planuindu, se treca la relegiunea católica sî apoi se inchine Ardealulu imperatului. Deci adunandu-se dieta la Mediasiu Catarin'a fû depusa dein domnia.

Cine a fostu Stefanu Bétlen?

Stefanu Bétlen a fostu frate cu Gavrilu Bétlen sî sub Catarin'a a portatu deregatori'a de gubernatoriu. Elu vediendu furtun'a, ce amenitiá pre Catarin'a, s'a intorsu cătra unu nobilu forte avutu sî potérnicu a nume Georgiu Rácotî sî l-a invitat, se alerge in cocc sî se cuprinda domni'a Ardealului pentru sêne. Rácotî nu asceptă, se-i dîca de done ori, cî in data a plăcatu dein Ungari'a, unde-si aveá mosiele.

Intr'ace'a diet'a pusese josu pre Catarin'a sî alesese chiaru pre Stefanu Bétlen, invitatoriulu lui Rácotî. Acumu lui Bétlen i-a parutu reu, sî a rogatu pre Rácotî, se se intorca îndereptu. Rácotî inse dechiară, că mai bucurosu more, de cătu se se reintorca rusínatu. Deci veni dela Orade spre Ardealu aducandu multa ooste sî portandu-se cá principe. Bétlen voindu, se ápere tier'a de fiorii unei batâi cetatianesci s'a lasatu de domnia sî diet'a au alesu pre Rácotî. Frumosu lucru a fostu dela Bétlen, că pentru binele tierii s'a lapedatu de domnia sî a împedecatu versarea de sange.

Ambi Domnii acesti-a abiá au domnitu unu anu.

§ 32. Racotiescii.

1631—1657.

Ce fire a avutu Georgiu Rácotî I?

Georgiu Rácotî I a fostu fetioru lui Sigismundu Rácotî, principele Ardealului, sî generalu lui Gavrilu Bétlen. Omu cu multe insusîri frumose, pûtredu de avutu, inse totu o data sî lácomu, sgarcitu sî despotu.

Principele Ardealului, deca voiă se traiesca in pace, trebuiă se-si castige intarirea și dela Turci și dela Nemti, pre-lunga ace'a, se dă Sultanului dare de 15000 gálbeni.

Rácotî a tramesu la amandoue curtîle pentru intarire. Cea dein Constantian'a s'a invoitu, era cea dein Vien'a in locu de intarire a indereptatu spre Ardealu o armata buniccă. Dara G. Rácotî esî invingatoriu și castigă pace și intarire.

Cine s'au mai opusu lui Georgiu Rácotî I?

Unii fruntasi nemultiamiti au voitu, se-lu scotia dein domnia. Acesti-a au fostu Moisa Sécheli și mai tardîoru Davidu Zoliomi. Dara amandoi avura căpetu tristu, unulu perî inchisu la Constantian'a in cele siepte túrnuri, era alu doilea in Chioru.

Mai mare necasu i-a casiunatu fostulu principe Stefanu Bétlen, care a sciutu induplecă pre Sultanulu Amuratu, se-i dă oste turcesca spre a cuprinde é-rasi Ardealulu. Rácotî intempină pre dusmanii sei la Salont'a in Crisiana, și invingandu-i puse pace și amicitia cu Bétlen. In urm'a carci Rácotî a datu afara banii colegiului, pre cari pusese únghiele, era lui Bétlen i-a datu intrega darea, ce se adună dein Maramúresiu.

Și Domnulu acest-a luă parte la bataia cca de 30 de ani, pentru că imp. Ferdinandu II nu tieneă pacea facuta cu G. Bétlen. Rácotî fû norocosu și intru acesta bataia și petrundiendu pană in Austri'a inchiaia pace asémene celoru facute de Bétlen.

Ce sci despre Georgiu Rácotî II?

Georgiu Rácotî II alesu inca fiendu tata-so in vietia s'a legatu cu juramentu in aintea dietei, că fàra dins'a nu va intreprinde nece o bataia, și va pazí legatur'a cu Sultanulu. Prein curagiulu și foculu seu castigă ânimele celoru, ce aveáu cuventu in lucrurile tierii. Asiă diet'a i-a datu banii de lipsa spre a platí Turcului tributulu remasu pre 3 ani, și alesc de urmatoriu

în domnia pre fiulu dînsului Franciscu, care crá copilu micu.

Rácotî a portatu bataia cu Vasiliu Lupulu, principele Moldovei. Ostea dînsului condusa de Joane Chéménî la inceputu invinse sî alungà pre Lupulu, apoi fû batuta la Popricani sî respinsa în Ardealu. Mai norocosu a fostu a dou'a ora, candu Lupulu fû invinsu de totu. — Bine i-a anblatu sî în Tier'a romanesca, unde l-a tramesu Sultanulu, cá se pedepsesca pre seimeni. Seimenii au fostu ostasi adunati dein Bulgari'a sî Traci'a, sî cataniáu pentru plata în Romani'a. Acesti-a rescollandu-se au prinsu pre Domnulu tiercei, au ucisu multîme de boiari sî au facutu câte îblastematîe, pana-ce venira Rácotî sî Domnulu Moldovei, cari i-au nemicitu într'o batalia infricosiata.

Ací se gata noroculu lui Georgiu Racotî II. De ací incolo numai rusîne sî necasu a casiunatu Ardelianiloru.

Cumu s'a templatu nefericirea lui Georgiu II ?

Pre atunci Ardealulu cumpaniá multu în Europ'a. De ace'a unu rege vestitu a Svediei cu numele Gustavu Adolfu avendu bataia cu Polonii a cerutu ajutoriu dela principele nostru, cá în societate cu elu sî cu Cozacii se restorne pre regele Poloniei sî apoi principele nostru se se-faca rege în tier'a acc'a. Principele nostru crá omu fumuratu, postitoriu de domnia, asiá câtu i se securá ânim'a dupa regatulul Poloniei. Deci facu legatura cu Svedii sî în iern'a a. 1657 plecà în fruntea unei osti frumose de 50 de mii, ma-

caru' că Sultanulú i-a dîsu, se nu cuteze a face un'a cá ace'a.

Rácotî ajunse pana la Varsiovi'a sî cu aliatii sei luara cetatea ace'a. Dara de alta parte sî Polonii petrúnsera in pàrțile Ungariei cele împreunate cu Ardealulu, unde au predatu sî prefacutu in cenusia multe cetàti sî tienúturi de ale lui Racotî, Muncaciulu, Satmarinlu, Maramúresiulu. Ba sî principele asiá fû adlusu in tr'unu cornu de capra, încàtu i-a cautatu a cersî pace, că întreaga armí'a lui s'a fostu nemicitu, cadiendu mare parte in prinsore tataresca. Rácotî dupa ce a suscrisu nesce conditiuni de cele rusînose, debelatu sî cu ânim'a franta veni a casa inso-citu de pucini. Dein 50 de mii abiá seau intorsu cu elu cãte-va sute de fetiori. Florea junimei ardeliene remasese pre câmpurile Poloniei seau in mâniale Tatariloru, ce ajutase pre Poloni in batai'a acest'a. In tota tier'a nu s'a aflatu omu, care se nu fia lacerematu in diu'a ace'a pentru nemarginita piérderea patriei.

Ce s'a templatú dupa reintórcerea principelui ?

Dupa reintórcerea principelui s'a tienutu dieta in Gherl'a pentru a se svatuí, deunde se faca banii, cari-i aseceptá Polonii pentru daunele casiunate de Rácotî sî cá spese de bataia. Bani li eráu de lipsa sî pentru rescumperarea celoru cadiuti in prinsore la Tatari. Intre acesti-a se aflá sî Joane Chémeni, antâiulu generalu a lui Rácotî, sî Tatarii numai pentru elu cereáu táleri cu sutele de mii. Atunci multe imputári s'au tacutu Principelui, multe amenitiári s'au redica-

tu în contr'a lui. Tier'a erá întristată și turburată în gradulu celu mai mare.

Dar' atât'a nu erá destulu! pacharul suferințelor nu se impluse. Mai veni și altu necasu preste tiera. Sultanulu catranitu, pentru ce Ráco-a portatu bataia fără voi'a dinsului, a scrisu Ardelianiloru în cuvente aspre, se depuna pre cerbicosulu Rácotî și se alege pre altu 'n locu-i.

Sub acestu principé s'a inchiagatu cartea de legi numita a probate constitutiones, adeca: legi întarite.

§ 33. Franciscu Redei, Acatiu Barciai și Joane Chémeni.

1657 — 1661.

Candú s'a alesu Franciscu Redei ?

Franciscu Redei, comitele Maramúresiului, fú alesu în Alb'a Julia încă în anulu nefericirei dein Poloni'a. Dara numai câte-va luni a domnitu. Turcii adeca au cerutu, se le dă Ineulu, care lucru a superatu pre multi. Domnulu celu depusu s'a folositu de ocașiune, a strinsu o ceta de nemultiamiti și intrandu în Ardealu plecà dié't'a dela Mediasiu, se-lu cunosca érase Domnitoriu.

Abiá audî Sultanulu de acest'a, și în data comandă pre marele veziru Cupruli cu oste de 100 de mii. Marele veziru luà Ineulu și înaintă spre mediulu tierii venindu de cătra apusu, erá dela media dî și resaritu veniáu Domniî principatoru romane și cu ei Canulu Tatariloru. Rácotî n'a cutezatu, nece se dă facia cu atâti-a dusmani, ci s'a ascunsu în păduri.

Ce-a patîtu acumu Ardealulu ?

Acumu nefericitulu Ardealu semtî manî'a Sultanului in tota crudîmea sî barbarî'a ei. Câtu a fostu tier'a în lungu sî latu, tota s'a incinsu în flăcare, tota s'a încruntatu cu sangele mișieiloru de locuitori. Alb'a Julia, resiedinti'a Domnului, cu beserecile sî curtîle ei s'a prefacutu în cenusia. Alalte cetăți asémene. Numai Sabîulu sî Brasiovulu s'au rescumperatu cu bani grei. 100 de mii de locuitori au fostu ucisi seau tērîti în prinsore. Furi'a Turciloru numai atunci s'a imblandîtu, candu tier'a cersîndu iertare s'a îndetoratu a platî spesele batăii, dare 40 mii de gálbeni în locu de 15, sî a dá Turciloru Lugosiulu sî Caransàbesiulu. Totu o data s'a legatu Ardealulu, cà va alege Domnu pre Acatiu Barciai, Comitele Huniadorei. 1658.

Ce sci de Acatiu Barciai ?

Acatiu Barciai a primitu domni'a cu legatura de a se lasá, indata-ce Rácotî se va fî impacatu cu Sultanulu. Dara preste pucinu s'a intorsu, si-a trasu cuventulu, sî in diet'a dela Sàbesiu a confiscatu tote mosîele lui Rácotî. Rácotî intru atât'a s'a necasîtu pentru piérderea bûnuriloru sale, de nu s'a infioratu a trantî Ardealulu preda unei batăi noue sî in modulu acest-a ranele abiá prinse a-le coperî cu altele próspero. Barciai nesemînlu-se in stare de a trage dégetu cu Rácotî fugi la pasi'a dein Temesior'a, de unde incunoscintiá pre Sultanulu sî cerú ajutoriu.

Sultanulu tramese pre Saidi Amhad, pasi'a dela Bu'l'a, care batù pre Racotî la Gradisce. Apoi in primaver'a anului 1660 cu multa potere veni a dou'a ora, sî calatori'a acest'a o fece pre la Orade, cá nece o parte dein Ardealu se nu remana întreaga sî scutita de

furi'a iataganeloru, Sîmleulu sî tienutulu dein giuru au fostu dearse.

Cumu a cursu batali'a dela Gilâu ?

Turcii se apropiara de Gilâu, unde-i asceptă Răcoti. Acî se incîmse o batalia infricosiata. Răcoti se luptă că sî unu leu, cu tote aceste ostea lui a fostu sfermata, elu insu ranitu greu in capu a cadiutu intre Turci. Numai cu nevoia mare fû scosu sî straportatu la Orade, unde a sî moritu. La 10 mii de Ardeliani au peritu intru acesta batalia. Saidi Amhad beli câte-va mii de căpete sî implute cu paia le tramese la Adrianopolu. Marele veziru s'a bucuratu de caderea lui Răcoti, a tienutu jocuri sî a saritu cu calulu pre gramad'a de căpete, cari apoi le-a lasatu preda căniloru.

Intru întorcere Turcii au luat pentru sene Oradea sî au pusu unu pasia intr'ins'a.

Barciai pacinu a domnitu, că vestitulu Joane Chemeni celu rescumperatu dela Tatari la invitarea Secuiloru s'a scolatu asupra-i, sî l-a restornatu dein domnia.

Barciai a scutitu pre popii romani dela decime.

Joane Chemeni capetat-a intarire dela Sultanulu ?

Joane Chemeni in locu de intarire ceruta dela Sultanulu s'a pomenitu, că pasi'a Ali intra in Hătiegu spre a restatori pre Barciai. Pre alte pârți intrara Domnii tieriloru romane sî Tatarii. Chemeni — care intr'ace'a prinsese pre Barciai la Gurghiu sî-lu omorise lotresce la Rîp'a — ne incumetandu-se a descinde la lupta fugi in Tier'a unguresca. Ardealulu era fû prepeditu cu sabia sî focu.

Cine s'a facutu acumu domnitoriu ?

Acumu nu se află omu, care se voiesca a primi domni'a Ardealului. In urma la comendarea Sasiloru Ali a pusu pre Michaila Apafi, care sî elu fusese in prinsore tatarasca in Crimu. — Dup'aceste Ali esî dein tiera. Care lucru audindu-lu Chemeni a capetat anima, era osti i-a datu imperatulu Leopoldu. Deci intrandu in Ardealu, se-si recuprinda scaunulu, s'a lovit

cu Apafi la Seleusiu mare lunga Ternava. Chómeni pierdú lupt'a sî voindu se scape cu fug'a cadíu de pre calu sî remase sfermatu de copitele aloru sci. Januariu 1662.

§ 34. Apafescii. 1661 — 1699.

Cumu se aflá tier'a , candu s'a inceputu domnia lui Michaila Apafi I ?

Desele certe pentru domnia, predile facute candu de Turci sî Tatars, candu de ostile germane, aruncase Ardealulu in márginea perirei. Sub Michaila Apafi I si-a mai reculesu încâtu-va poterile. Principele acest-a nesuindu a duce tier'a la o stare sî mai paciuita si-a propusu a rumpe legatur'a cu Turculu sî a supune Ardealulu imperatului sî regelui Ungariei Leopoldu I. Acumu nu mai aveá frica asiá mare de Turci, cà puterea loru incepuse a scadé. De candu fúsera alungati de sub zidurile Vienci, nu mai eráu asiá infricosiati. In a. 1686 Germanii i-au scosu sî dein Bud'a sî pre incetu tota Tier'a unguresca o au recuceritu dein man'a loru.

Ce-a facutu dara principele M. Apafi I ?

Michaila Apafi a pasítu dara la invoire cu imperatulu, care invoire s'a sî facutu inca in anulu, candu se recucerise Bud'a. Apoi a tienutú dieta in Fagarasiu, unde tier'a prein juramentu s'a lapedatu de sentirea Turciloru sî in locu-i a primitu pre a imperatului Leopoldu sî a urmatoriloru lui, era in cetáti a primitu osti germane. Brasioviaanii s'au impotrivitu acestei schimbári, dara túnurile generalului austriacu Veterani i-au imblandítu in scurtu. —

Sub acestu Apafi au venitú in Ardealu mul-
ti Armeni (la a. 1672) sî Bulgari. Totu sub
elu s'a facutu sî o alta adunare de legi, care se
dîce compilate constitutiones, adeca: le-
gi adunate intr'un'a. Aprobatele sî Compilatele
gemu de otariri nederepte sî asupritorie de tierani
sî relegiunea resaritena. Ele-su sorori bune
cu Tripartitulu lui Vêrbeotî.

Candu s'a alesu Michaila Apafi II ?

Michaila Apafi II a fostu alesu înainte
de mortea tatâne-seu. Tótusi acumu nu toti au
voitu se-lu cunosca de Domnitoriu. Mare erá nú-
merulu acelor-a, ce se infioráu de Nenti temen-
du-si între altele sî relegiunea. Multî-si aduceáu
a mente si de ace'a, cá pote Turculu era va a-
pucá la putere, sî apoi atunci va fi vai de Ar-
dealu. Almente Sultanulu semtîse, in ce ambla
Apafescii, sî de ace'a numise Domnu pre Em-
ricu Técheli. Cu acest-a au datu mana Ar-
delianii nemultiamiti cu Apafi.

Sî ce a urmatu de ací ?

Técheli ajutatú de Tatari sî de Domnulu Ro-
maníei a venitú la Branu, unde aflà pre genera-
lulu imperatescu Háisleru sî pre Michaila
Télechi, man'a derepta a repausatului Apafi
sî faptuitoriulu legaturei cu Nentii. Acesti-a tie-
neáu pasulu, cá se impedece pre dusmani. Dara
Técheli lasà Branulu de o parte, sî se scoborî in
Ardealu pre de càtra Zernesci, cu púnerea capu-
lui trecandu preste unu munte neamblatu, ce se
dîce Pádin'a lupului. La Zernesci (a. 1690) se

incinse apoi o batalia cumplita, in care armia celorlu imparatesci s'a nemicitu. Insu M. Télechi re-mase mortu, era Háisleru cadiu in prinsore. Ci invingerea acest'a nu multu a folositu lui Téche-li. Cà nu preste multu tempu elu a fostu alungatu dein Ardealu, si pre lunga tote incordările sale n'a potutu intrá mai multu.

Ce a facutu acumu imperatulu Leopoldu ?

Leopoldu in data dupa restatorirea pácii a datu diplom'a leopoldina, in care incredintia pre Ardeliani despre voi'a sa nestramutata de a pazi legile acestei tieri, de a scuti pre cele trei natiuni intru derépturile loru si a nu restringe libertatile celorlu patru relegiuni.

Tenerulu Principe dupa multe prepisuri, ce s'au redicatu asupra-i, s'a lasatu de domnia in 1696, dupa care Ardealulu de totu a trecut la Leopoldu I imperatulu Austriei, (seau, cumu-i diceau atunci, alu Romaniloru), si regele Ungariei. Inse Ardealulu a ramasu si de aci incolo despartitu si de Ungaria si de alte tieri a imperatului, numai intru ace'a erau un'a, ca tote aveau unu Domnitoriu.

De frica Turciloru invoirea facuta intre imperatulu si Ardeliani s'a ténutu intr'ascunsu pana la a. 1699, in care anu s'a facutu pacea dela Carloveti. Atunci Sultanulu arecunoscutu trece-re Ardealului la Leopoldu.

§ 35. Starea dein la intru a tierii.

Facia Ardealului intru multe s'a schimbatu de totu in decursulu acestui periodu. Atarnarea dela Un-

garî'a înceta; urmeza lupte și sbuciumaturi cumplite; pana se castiga neatarnarea principiloru nostri. Ce e dereptu, Ardealulu' patrecu' acesti 158 ani — pre câtu' a fostu a dou'a ora neatarnatoriu — sub domni'a prea înalta a Sultanului și câte o data și a imperatului, dara tótusi avu libertate de ajunsu și sub unii principi buni s'a desvoltatu destulu' de frumosu și în lăintru și în afara. Și mai tare ar fi crescutu puterea Ardealulu', deca poporulu' nu aru fi fostu asiă asupritu și nedereptatitu în pământulu', pentru care trebuia, se-si verse sangele în bătai candu cu Turcii și Tatarii, candu cu Nemtii și Polonii, — deca nobilimea nu ar fi fostu asiă împarechiata, — deca nu aru fi trepedatu atât-a dupa domnia. Dara pecatele nobilimei au fostu multe și mari. Ele au secatu Ardealulu' dein tota puterea și l-au facutu, se caute scapare sub scutulu' Austriei. —

Schimburarea, ce s'a facutu prein reformatiune, esto forte însemnata. Reformatiunea inea în periodulu' trecut; începuse a castiga țieremu' în Ardealu', era sub Joane Sigismundu Zapoli'a s'a desfășuratu deplinu. Toti Sasii și cea mai mare parte dein Unguri și Secui au parasitu relegiunea catolică. Sasii au primitu relegiunea luterana sau augustana; era Ungurii și Secunii relegiunea calvina sau helvetică, la care-i și diceau relegiune unguresca. Aceste două besereci se numescu protestante. Ce-va mai tardu sa semnatu relegiunea sociniana sau unitaria, care s'a primitu de pacini Unguri și Secui. Numerulu' lor s'a sporitu cu Polonii unitari, cari alungati dein patri'a lor pentru relegiune se asiediaza la noi, mai alesu în Clusin, și cu tempu se prefacura în Unguri.

Dup'aceste diet'a ținuta în Osiorheiu la a. 1571 adase lege, prein care statori egalitatea celor 4 relegiuni, adeca a celei catolice, calvine, luterane și unitarie.

De aci încolo Ardealulu' avu 3 natii și 4 relegiuni. Era relegiunea resaritena remase totu necunoscută de legi. Ba ce e mai multu, Romanii în periodulu' acest-a ayura de a suferi greu pentru relegiunea lor. Principii mai toti au fostu calvini de cei infocati.

Ei au încesuitu deîn tote poterile, se traga pre Romani la calvinia. Némene nu potea portá deregatoria in statu, de nu se tiencea de un'a deîn cele 4 relegiuni recepte adeca primito. Cá Romanii mai vertosu se se indemne a-si parasi legea; la unii s'a impartitu nobilitate cu ace'a conditiune apriata, cá se fia nobili, de se voru calviní*. Metropolitulu, ce-si avea scaunulu in Alb'a Julia, era de bajocura, popii si protopopii supusi la lucruri iobagesci, superintendentele calvinu era presedinte in sinodulu beserecei resaritene si protopopii trebuia se-lu duca pre umere in sinodu.

Dara nu numai beserec'a resaritena, ci si cea catolica inca a fostu apesata. In 160 de ani nu avu episcopu, popi inca numai in Secuime. Protestantii la asiá potere au fostu ajunsu, de Domnulu tierii Stefanu Bátori nu eutezá, se se arate de catolicu, ci ambla la besereca calvinesca; numai cate o data asculta liturgia pre furisiu avendu pre aci cate unu popa stravestitu. Rusine pentru státurile Ardealului cu atatu mai vertosu, cá dietele necontentitu legiuiau libertatea relegiuniloru, si se dicea despre Ardeleni, cá libertatea religioasa li este mai scumpa, de catu lumin'a ochiloru. —

Numele unei deîn cele 3 natiuni, ce faceau státurile Ardealului s'a schimbatu. In locu de natiunea nobililoru a pasitu numirea de natiune unguresca. Schimbarea acest'a de acolo vine, cá Principii Ardealului intru acesti 158 de ani au fostu Unguri, afara de unulu—doi, cari forte pucinu au domnitu. Ei au partenitu pre nobilii cei de nascere unguri, si au asupritu pre nobilii romani si i-au facutu, se treca la calvinia. Care Romanu s'a calvinitu, acel-a n'a mai fostu Romanu, ci a sporitu numierulu si puterea Unguriloru. Asiá s'a scrisu in legi „natiune unguresca“, pentru cá nobilii cei mai puternici erau totu Unguri. De aci incolo nobilii romani, cari pre lunga tote maiestriele au remasu credintiosi sangelui loru, in aintea legiloru suntu priviti de Unguri. Asiádara legile Ardealului prein

* Sineai, Crónic'a Rom. Tom. III. pag. 41—2.

„natiune unguresca” nu întielegu pre totî Ardolianii de născere Unguri, ci numai pre nobili sî locuitorii cător-va cetăti. Era cei alalti Unguri, erău asupriti sî nedereptatîti alătura cu Romanii cei nenobili sî cu Sasii de prein Comitate.

La Secui popōrulu a scadiutu dein libertatea vechia, s'a formatu nobiline asēmene celei dein Comitatie, era multîmea deveni asuprita. Rescōlările, ce au facutu Secuii spre a se repune in statulu de odiniora, tote avura căpetu tristu.

Sasii si-au pazitu cu scumpetate derēpturile de cetatiani liberi sî de locu nu au suferitu, se se formeze nobiline pre pamentulu regescu.

Rodicandu-se scole sî tipografie s'au tiparitu cārti in limb'a latinesca, nemtiesca, unguresca sî romanesca, s'a latitu cultur'a intre Sasi; prein scolele Jesuitiloru celea dein Clusiu sî prein colegiulu fundatu de Bētlen s'a respanditu lumina sî intre Unguri. Era Romanii au fostu impededati dela scola. Cārtile beserecesci s'au in-torsu pre romanii sî s'au tiparitu. Georgiu Răcoti a facutu, se se tiparesca pentru Romani catechismuri calvine sî cele domnedicesci se se făca numai in limb'a romana. Că limb'a romana de multu s'a fostu scosu dein besereca sî in locul ei s'a fostu intrudusu ici limb'a slovenesca. colo cea grecesca. — Se crede, că cucuruzulu s'a plantatu mai antăiu la a. 1611, era duhanulu sub Apafi I.

Periodulu a Iu VII.

Ardealulu sub cas'a austriaca.

a) 1699—1848.

§ 36. Leopoldu I. 1699—1705.

Ce sci de imperatulu Leopoldu ?

Celu de antăiu principe dein cas'a austriaca, imperatulu Leopoldu I, pre lunga tota staruintia

n'a potutu, se leniseasca deplinu Ardealulu struncinatu de nevoile trecutului, sfasiatu de imparechiările nobilimei nedumerite. Ba sub elu s'au inceput unele batâi, ce multu au stricatu acestoru tieri, batâiile Curutîloru. In Ungari'a a-deca erâu multi, cari nu voiâu, se sùferia domni'a casei austriace. In fruntea acestor-a s'a pusu Franciscu Rácotî II, unu nepotu a lui Georgiu Rácotî II, si a inceputu batâin cu Nemtii. Multi ómeni s'au adunatu sub flámurele lui. Cu acesti-a Rácotî intrâ in Ardealu, batî pre ai imperatului la Bontîd'a, er' apoi fû invinsu de generalulu Tige la Holdilagu lunga Ibasfalâu. Cu tote aceste Rácotî adunâ unu feliu de dieta la Alb'a Julia si se alese de principe.

Ce urma dupa alegerea acest'a?

In scurtu se tienû alta dieta la Sabîu, carea stricâ tote cele facute la Alb'a Julia si in numele tierii se dechiarâ pentru Leopoldu. Diet'a dela Sabîu numî vendiatori de patriâ pre toti, cari voru cutezá a fi credintiosi lui Rácotî. Curutii s'au turburatu forte si si-au versatu manîa mai vertosu asupr'a Sasimei, unde au facutu predi si stricatiuni infricosiate, pâna-ce Rabutinu i-a batutu la Sabîu si la Clusiu scapandu cetatea acest'a de impresurarea loru. Cu tote aceste imper. Leopoldu nu ajunse cápetulu acestei batâi.

Unirea cu besérec'a Romei cumu s'a templatu?

Imperatulu Leopoldu voindu a usiorá sortea Romaniloru intru unu modu cá acel-a, câtu asiadamentele tierii se nu se véteme, a indemnatu

pre Romani; se se unesca cu besérec'a católica. Romanii s'au plecatu indemnării benevoitorie, că asiá se scape de asupriri. Deci la anul 1700 au tienutu sinodu mare la Alb'a Julia sî de impreuna cu Metropolitulu Atanasiu s'au unitu cu besérec'a Romei, inse numai in credintia, era legile sî dátinele besérecei resaritene tote le au tienutu. Preutii unitîloru s'au bucuratu de multe scutiri, au mai capetatu sî búnuri.

Ce bine a adusu unirea?

Unirea aduse acelu bine, că Romanii amortîti de apesările trecutului vítregu prein ea incepura a se redesceptá sî a staruí pentru vietia nationala. Unitii au inceputu a redicá scole, a merge la invetiatura in Rom'a. Acolo vedindu column'a lui Traianu s'au invetiatu a cunosce inceputulu Romaniloru dela celu de antâiu poporu in lume. Atunci s'a desceptatu intr'insii iubirea limbei mamesci sî s'au apucatu de curatîrea ei.—

Toti Romanii au primitu unirea?

O parte dein Romani nu au voiitu se primeasca unirea. Besérec'a acestor-a remase sî de aci incolo asuprita, nedereptatîta de toti. In cursu de ani 83 a fostu ea fâra episcopu; preutii sî credintiosii ei avura multe de suferitu.

Ce a urmatu de aci?

Romanii, cari pana aci au fostu un'a sî la bine sî la reu, de aci in colo suntu rupti in doue sî de multe ori imparechiati intre sêne, că sî cumu nu aru fi frati de unu sange cei, ce se tienn de o beséreca, cu cei, ce se tienn de cea alalta.

Alte popora suntu despartîte cu relegiunea in 3—4 pàrti, sî totu se au fratiesce între sêne. Sî Romanii s'ar fi avutu asiá totu deaun'a, de cumu-va strainii nu aru fi semenatu certe între ei, cá se-i pota tiené catusiati sî se împédece inaintarea loru. Maiestriéle strainiloru au casuunatu câte o data ura sî dusmanía între cele done beséreci romane.

§ 37. Josifu I. 1705—1711.

Cino a urmatu dupa Leopoldu?

Fetiorulu seu Josifu I, care prein blandetie sî sváturi intiepte s'a nevoiitu se aduca pre rescolati la ascultare. Ci in desiertu! Curutii n'au voiitu, se se plece. Deci cu anii de capu s'au mai frementatu unii cu altii fàra do a se poté invinge. Fiendu norocosi Curutii de in Ungari'a, sî cei dein Ardealu au capetatu ànima, sî sub conducerea lui Laurentiu Peeri au predatu tier'a de intru unu capu pana in celu alaltu, au rasu murii Mediasului, Bistritii, Sàbesiului sî ai Orescîei, sî acolo au adusu lucrulu, de in Vien'a crà vorba de parasirea Ardealului, cá in dîlele lui Castaldo sî Bast'a.

Curutii sumetîti prein aceste in diet'a dela Osiorheiu era au prochiarnatu pre Rácotî de principe, au otaritu sî ace'a, cá cas'a austriaca nece o data se nu pota domni preste Ardealu. Dara in scurtu li s'au frantu cornele. Cà ostile imperatesci invînseser in Ungari'a, dupa care se gramadira pre Ardealu. Secuimea fû dumerita, tier'a curátîta de Curuti, pacea restatorita spre bucuri'a locuitoriloru. Inse Josifu nu s'a potutu impartesî dein acesta bucuri'a, pentru cá mortea-lu rapise cu pucinu inainte de inchiaiarea pàcii.

Unde s'a inchiaiatu pacea?

Pacea s'a inchiaiatu la Sarmariu in 1711. Rescolati au capetatu iertare, inse cu legatur'a ace'a, cá se jure credintia imperatului. Rácotî a mai voiitu a pribegî pre in lume, de câtu a se folosi de grati'a imperatului sî a

traf leniscitu în patria-si. Preste 24 de ani mori în Rodosto lînga marea de Marmara.

În anii cei dein urma dein lumca Curuților Ardealulu mai fû cercatu sî de locuste, apoi de scumpețe mare. Misieletatea Ardelianiloru ajunsē la culme. De a mai fostu vre unu gēmetu în pieptulu lorū, de a mai remasu în ochi-le vro lăcrema nesecată de varvari'a trecutului, s'a storsu acumu, cā starca lorū erā nesuferita.

§ 38. Carolu I. 1711—1740.

Ce s'a templatu sub Carolu I.?

Dile paciuite s'au reversatu preste patri'a nostra cercata de atâte furtuni. Carolu I lenisci spiritele supușiloru sei sî se stradui a desceptā increderea lorū. Guvernîulu stersu pre templu Curuților s'a restatoritu în Sabiu. Pentru judecāti a infientiatu curtea, ce se numesco tabla regesca, în a. 1715. Totu în acelu anu a restatoritu sî episcopi'a catolica stersa pre templu lui Joane Sigismundu si i-a datu înapoi bunurile cele întinse. A întaritu cetatea Alb'a Julia sî o a numitu Alb'a Carolina dupa numele seu. Cu ocasiunea acest'a metropoli'a unitiloru s'a derimatu sî scaunulu episcopului unitu s'a pusu la Fagarasiu. Apoi de acolo pre în staruintiele episcopului Inocentiu Micu seu Clain s'a asediatu în Blasiu la a. 1738. — Pentru înaintarea negotiatoriei a deschisu drumulu, ce pre la Turnulu rosiu duce în Tier'a romanescă.

Ordele tatare înca o data au inundatu Ardealulu în a. 1717 sî nelasandu alta dupa sēne, decātu sange, fumū sî pūlvēre au trecutū în Ungari'a. Aci s'au încarcatu de predi, apoi au datu, se se reintorne a casa. Dara Maramuresiani infuriati se arunca a supri'a lorū în Valea Borsiei, mantuescu la 15 mii de prinsi sî înmormenta acolo multîme de Tatari. — De atunci Ardealulu n'a mai suferitu de plag'a acest'a.

Dara pârțile împreunate ce suntu sî ce au patîtu?

Pârțile Tierci unguresci, cari pre templu Zapolieșiloru sa'u fostu împreunatu cu Ardealulu, precumu

Banatulu Temesianu, Aradulu, Biorulu seau Crisian'a, Maramúresiulu și altele, pre încetulu s'au cuprinsu de Turci și unele de Nemți, asiă câtu mai tote s'au fostu ruptu dela Ardealu. Era dupa-ce steu'a Turciloru s'a plecatu și ostile imperatesci le au recuceritu dela ei, imperatulu toté acoste tîenături le-a împreunatu cu Ungari'a lasandu Ardealului numai Comitatele: Solnoculu de miedi-locu, Crasn'a, Zarandulu, și Districtulu Cetătii de piatra seau Chiorulu, la a. 1733. Aceste 4 se numescu acumu „părțile regatului Ungariei celo adause seau reaplecato“, seau pre scurtu numai „părți adause“.

Ce este sanctiunea pragmatică?

Carolul neavendu următoriu de partea barbatesca a facutu unu asiediamentu, prein care se statoresce, că dupa stîngerea vitiei barbatesci domni'a se trece la partea femeiesca dein angusta cas'a dînsului. Acestu asiediamentu se numesce *Sanctiune pragmatică*. Ardealulu incareatu de atâte benefăceri ale lui Carolu a tîenutu dieta la Sabiu in 1722 și cu bucuria a scrisu sanctiunea pragmatică intre legile tierii. Atunci patri'a nostra s'a facutu principatu ereditariu alu casei austriace.

§ 39. Maria Teresia. 1740—1780.

M. Teresia cumu s'a facutu domnitoria?

Maria Teresia, fi'a lui Carolu, s'a facutu principe Ardealului in puterea Sanctiunei pragmatice, și diet'a cu vina placere o a recunoscutu. Domni'a ei in data la inceputu a fostu turburata de scómotulu armelor. ce frătînii redicásesca spre a-irapi tierile. M. Teresia amenitiata greu de dusmanii invingatori cautà rádiemu și scapare in credintiosii sei supusi dein Tier'a unguresca și Ardealu. Și acesti-a cu bucuria au alergatu spre aপরar ea. Siepte ani a duratu bataia dar' in urma imperates'a nostra csi invingatoria.

Cei 40 de ani, câtu a tîenutu domni'a Mariei Teresie, suntu ani fericiti pentru Ardealu. Pentru cã ea in totu modulu s'a silitu a castigá ánimelê supusîloru sei sî a inaintá bunastarea loru. Ea impacà deplinu pre nobilimea unguresca investindu-o cu pósturile cele mai grase sî adunandu familiêle de frunte in giurulu curtii sale celei stralucite.

Care-su templãrile insemnate pentru Romani ?

Incãtu pentru Romani, Inocentiu Miculu , episcopulu dela Blasiu , a staruitu dein tote poterile, cá Romanii se fia recunoscuti sî numerati intre natiunile cele primite. Dara cele trei natiuni s'au impotrivitu o data cu capulu. Miculu pre in luptele urmate deací asiá dusmaní si-a castigatu, de i-a cautatu se-si parasesca scaunulu, sî se fuga la Rom'a, unde a moritu in lipsa mare la a. 1768.

Mai norocosi au fostu unitii intru redicarea scoleloru dein Blasiu facute dein ajutoria imperatesci sî bani adunati dela preuti sî crestini. Scolele aceste s'au deschisu in a. 1755, invetiarea tenerimei fiendu incredintiata Calúgariloru Basiliti. Afara de ace'a episcopulu Aronu ajutat de preuti a cumperatu bunulu dela Cutu pentru seminaru.

M. Teresi'a s'a ingrigitu sî pentru Romanii de relegiunea resaritena renduindu episcopu administratoriu. Inse administratoriu nu-si aveá scaunulu in Ardealu, ci in Tier'a unguresca sî erá deintre episcopii Serbesci. Sî acesti-a au asupritu multu pre romanii resariteni ortodocsi.

Ce a mai facutu Marí'a Teresi'a ?

Pentru aperarea mǎrgeniloru a infientiatu militi'a marginaria, care a custatu dein 4 regimente pedestre, 2 romane sî 2 secuesci, sî 1 regimentu de husari compusudein Secui sî Romani.

Poporatiunca sasescă o a sporitu aducandu colonie noue dein tier'a nemtiescă, er' averea natiunei sasesci o a multitu prein ace'a, cǎ in 1765 i-a datu bunulu Fagarasiului pentru 206 mii de floreni, se-lu tiena 99 de ani.

In Sabiu a redicatu casa pentru orfani. A regulatu dǎrile. A infrumsetiatu Ardealulu cu numirea de Mare Principatu. A facutu sî alte multe, pentru cari numele ei se rostescă cu multianita de ori-care Ardelianu.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

§ 40. Josifu II. 1780 — 1790.

Josifu alu II cumu s'a gatitu pentru domnia ?

Inca fiendu mama-s'a in vietia a amblatu crucisiu curmedisiu prein stǎturile tienetorie de Austri'a sî asiǎ cu ochii sei s'a convinsu despre starea cea adeverata a tieriloru sî popóraloru sale. In a. 1773 a fostu prein Ardealu, unde cǎ unu adeveratu parinte alu patriei a vediutu cu ochii sei si-a ascultatu cu urechiele sale relele, ce apesáu pre locuitori. Multu a calatoritu sî prein alte tieri a Europei. Fiendu elu omu cu ǎnima nobila, insufletitu pentru cultura sî libertate, dupa ce s'a facutu domnitoriu, s'a apucatu, se deríme asiediamentele vechi, credîte dein tǐmpuri varvare, pentrucǎ erǎu pǔtrede sî nu poteáu sustiené statulu. Pre lunga acest'a a voiitu, se topesca tote tierile intru o singura Austriǎ mare sî tare. Deci

Ce schimbǎri a facutu Josifu alu II in Ardealu ?

Josifu II indata-ce a primitu dela diet'a dein Sabiu juramentulu de supúnere, a inceputu a dǎ pre intre-

cute la ordinațiuni, prein cări se derimă starea vechia a Ardealului. A demandatu suferirea relegiunilor și uni-rea cancelariei ardeliene cu cea ungurească. A nemicitu privilegiale Sasiloru și a Secuiloru, asemenea și împărțirea vechia a țerii în pământulu nobililoru, alu Secuiloru și fundulu regescu, și în locu-i intruduse alt'a nouă în 11 Comitate. A renduitu, că limb'a nemtiescă se se învete în tote scolele și preste 3 ani tote deregatoriile se seria numai nemtiesce. S'au măsuratu locurile, că darea se se pota împărți mai dreptu. S'a facutu numărare și conscriere de poporu. —

In muntii apusani ce s'a templatu sub Josifu II ?

Sub Josifu II Romanii dein muntii apusani s'au rescolatu a supr'a domniloru. Dupa rescolla Unguriani-loru cea condusa de Dosi'a domnii inversiunati dein ce in ce mai tare au tiranitu pre țierani. Și țieraniloru le caută, se inghita tote, pentru că dinsi in aintea legei nu erău omeni, ci averea domniloru sci. Domnulu batea pre țieranu, candu-i placea, i rapia bunurile, ... și nime nu-lu tragea la respundere. Raru se potea legiui țiera-nulu cu unu nobilu, și marturi'a lui mai nu se luă in susu. Țieranulu nu-si potea lucra bucatie'a de pamentu, că mai tota septeman'a o petrecea la domni. Și totusi elu singuru, aveă, se porte și sarcinele publice. Sorteă lui asiă se amarise, încatu pre lunga tota firea cea rabdură, pre lunga tota dedarea cu necăsurile mostenite dein parinti, acunu nu mai potea suferi. Fierbea țier'a întreaga și focu-lu unei rescote se potea incinge in ori-care minutu. Elu s'a și incinsu.

Cumu s'a urditu rescolla ?

Deregatorii bunului fiscalu dein muntii apusani, care se dice bunulu Zlatnei, se încordău se puna sarcini noue in spinarea țieraniloru de acolo. Că in munti ioba-gi'a eră cu multu mai usiora de cătu la țiera, și stă mai numai in nesce dări de miere, untu și alte de aceste. Acumu deregatorii fisenlui voiău, se intrudnea îndetoriri cu multu mai grele și se ie crismaritul. Dein frecărele

deintre acesti iobagi ai fiscului si deregatorii acelui bun s'a urditu rescol'a de in toamna anului 1784.

Nicolau Ursu numitu Chori'a de in Albaeu, Joane Clócie'a de in Carpenisiu si Georgiu Crisanu adunau pre muntianii nemultiamiti in giurulu lor si se svatuia cu ei, cumu aru poté scapá de asupriri.

Ce conscriere se faceá pre atunci ?

Pre tempulu acest-a curgeá conscrierea poporului si se latise veste, cá imperatulu Josifu — a carui nume era forte cunoscutu si iubit — de ace'a conscrie poporulu, cá pre tierani se-i facea militari si in modulu acest-a se-i mântuia de tiraniile domniloru de pamentu. Deci tierarii cu satele alergau la Alb'a Julia si inscientiau, cá suntu bucurosi a primi arme. Domnii - i impedeau, domnii - i pedepseau. Dar' in desiertu. Ba tieranii cu atât'a se interitau mai multu.

Adunările muntianiloru si miscările tieraniloru preste totu erau tare neplacute domniloru si de ace'a voiau se le impede cu poterea, cu atât'u mai vertosu cá acumu fugisera in munti si de cei dela tiera si forte multi omeni erau in giurulu lui Chori'a.

Cumu apróruptu rescol'a si cumu s'au portatu rescolatii ?

Candu Chori'a tieneá adunare la Bradu in comitatulu Zarandului, oficialii au datu se-lu prinda. Inse poporulu l-a scapatu si a ucisu pre cei, ce amblau dupa dinsulu. Sangele versatu aci selbateci animele ómeniloru, cari in viet'a lor n'au gustatu crutiare, nu dereptate. Poft'a resbunării cu asiá taría s'a pornitu intr'insii, de nu au voitutu, se crutie pre nime. Care nobilu cumu le venia inainte, era fiulu perirei. Ba si alti Unguri au fostu ucisi. Tote mustrarile lui Chori'a, care nu poté suferi crudímile, ce se faceau, au fostu despretiute. Muieri, prunci nevinovati au fostu macelati, curtile predate si aprinse. Cetele lui Chori'a facandu de aceste s'au preamblatu de in márgenea tierii pana spre Muresiu, Aiudu si Rósí'a.

De doue ori s'au rapeditu a supr'a cetatiunii dela Dev'a, si de doue ori au fostu respinsi cu pierderi mari.

Cumu s'a pusu căpetu rescolei lui Chori'a ?

În urma lucrulu venî la cunoscîntî'a imperatului, care în data tramese osti mai numeroase sî întetî mesurile de lipsa pentru a pune căpetu tristelu turburări. De o parte publică pardonu generalu pentru toti cei, ce se voru întorce la vetrele loru — luanduse afara Chori'a, pre a carui capu a pusu premiu de 300 de gálbini, — a tramesu în munti pre episcopulu Maioru, care a desmentatu pre multi ómeni sî i-a induplecatu se tîpe armele; era de alta parte imperatulu i-a încinsu cu armati.

Dupa mai multe lupte rescolatii fura striintorati, de nu se poteáu tienó mai multu. Atunci Chori'a svatui la ai sei, se se folosesca de grati'a imperatului sî se depuna armele, cà dinsulu va grigi de sêne. Ómenii ascultandu se imprasciara. Era Chori'a se pitulá în ascúnsale muntîloru, unde ostasii nu-lu poteáu aflá. Dara unii fratîni ai dinsului, cari scieáu loculu acel-a, pentru-cá ei duceáu mancare lui Chori'a, au lacomitu la gálbenii pusi pre capulu lui sî la cãrtile de nobilia, ce li s'au fagaduitu, sî au datu pre Chori'a în man'a ostasîloru.

Georgiu Crisianu s'a ucisu pre sêne în prinsoria. Era Chori'a sî Clócic'a au fostu franti cu rot'a. Córpurile loru taiate în 4 s'au pusu lunga drúmuri, cá se împla de groza ânimele poporului.

Asiá s'a pusu căpetu rescolei dela a. 1784 în tomn'a, în care se urdîse. Multi nobili au cadiutu de man'a rescolatîloru inversiunati, dara sî dein poporu s'au ucisu multi. Cà sî nobilii au fostu rapitu armele sî în multe locuri s'au lovit cu rescolatii, sî fãra de mila uicideáu pre toti, cari le cadeáu în mana. Dupa inchiaiarea rescolei inca pre mai multi aru fi omoritu nobilii, de cunu-va imperatulu nu i-arú fi contenitu sî pre ei.

Ce-a facutu imperatulu dupa inchiaiarea rescolei ?

Imperatulu cu agerimea sî ânim'a sa de parinte cunoscu causele cele adeverate a rescolei. Deci usiorá sortea tieraniloru deslegandu-i dela glia; adeca impartîndu-le dreptulu de a se poté matá de pre mosi'a unui domnu pre alta mosia. —

Ce sorte au avutu imperatulu sî reformele lui?

Josifu II avù forte multu necasu cu intrudúcerea reformeloru sale. In Ardealu i s'au impotrivitu dein res-poteri nu numai nobilimea, ci sî Sasii. Intr'alte tieri inca a intempinatu impotrivire. Pentru cà popórale nu eráu copte pentru schimbările, prein cari imperatulu voia, se le deschida cale spre unu venitoriu mai ferice. Sî acest'a amari multu ânin'a imperatului.

S'a mai adansu sî o bataia nefericita cu Turcii. Imperatulu veni la márgenile Turcici, unde fù cuprinsu de unu morbu greu, de aci se reintorse a casa sî mori in scurtu. 10 ani a veghiatu sî lucratu pentru binele supusiloru sei, cari l'au intempinatu cu neincrédere. Sî in urma a esítu dein vietia intristatu aduncu, pentru cà-si vedcă cadiute tote plánurile maretie.

§ 41. Leopoldu II. 1790—1792.

CCa facutu Leopoldu alu II?

Marele principe alu nostru Leopoldu II a stricatu tote cele asiediate de fratele scu Josifu, lasandu in potere numai ordinatiunea pentru suferirea relegiuniloru celoru nerecunoscute de legi sî cea pentru mutarea libera a tieraniloru, ce s'aru sentî prea asupriti de domnii loru. Impartîrea vechia a tierii s'a restatoritu, ascémene sî derépturile celoru 3 natiuni. Diet'a tierii s'a bucuratu forte vediendu, cà si-a capetatu era privilegiale, sî a juratu credentia sî supúnere lui Leopoldu. Dup'ace'a Guvernulu s'a mutatu dein Sabiu la Clusiu, sî chiamându-se dieta totu intru acesta cetate in 1791 adúsera o mul-tíme de legi, prein cari multe s'au schimbatu in Ardealu.

§ 42. Franciscu I. 1792—1835.

Cumu a fostu inceputulu domnirei lui Franciscu?

Franciscu la inceputulu domnirei sale avù batâi cumplete cu Francii, cari au tienutu la 22 ani. In decursulu acestor-a multe mii de Arde-

liani au cadiutu pre câmpurile de lupta in Itali'a, Tier'a nemtiesca sî prein Franci'a. Atunci au fostu catanîele cele mari, atunci s'au datu bancute sî apoi scadiendu-li-se pretiulu multi ómeni au ajunsu la sapa de lemnu.

Candu s'a inchiaiatu batai'a cu Napoleonu Bunaparte in a. 1815 a fostu scumpete mare; apoi fómecua cea mare, carea tienù pana la 1817 sî stinse multîme de ómeni. Dupa incetarea acestui reu imperatulu Franciscu imbucurà pre Ardéliani cercetandu-i impreuna cu prea inalt'a sa sotia, imperates'a Carolin'a August'a.

Alalta parte dein domnirea lui Franciscu s'a petrecutu in pace, ranele tîmpuriloru grele se mai vindecàsera, indestulare se vedcà pre faciele poporatiunei, candu cearvina a. 1831 sî unu reu in-fricosiatu face, se trasara toti Ardélianii. Reulu acest-a este coler'a, care incepù a-i rari cumplitu, asià cātu in tota tier'a n'a fostu familiã, de unde se nu fia rapitu unulu seau mai multi; n'a fostu ochiu, dein care se nu fia storsu lăcreme de gele. —

Ce-i de insemnatu cu privire la Romani?

Ce se tiene de Romani, e de insemnatu, cumu-cà episcopulu Bobu pre tempulu acest-a făcù fundatiunile pentru uniti, scolele dein Blasiu s'au largitu sî au inaintatu; cumu cà imperatulu ascultandu plângerile Romaniloru de relegiunea resaritena nu li-a mai denumitu episcopu Serbu, ci i-a chiamatu se-si alege prein vóturi, pre cine voru voi. Asià fû alesu Vasiliu Mog'a in a. 1810.

§ 43. Ferdinandu I. 1835—1848.

Cumu a domnitu Ferdinandu antâiulu?

Imperatulu sî marele principe alu Ardealului Ferdinandu I a domnitu cu blandetie sî dereptate, sî a intaritu pacea sî in laîntru sî in afara. Sub elu se urdî lupt'a cea mare între natiunile dein Austri'a prëste totu, sî in parte între cele dein Ardealu.

Mai de multu deregatoriële dein Ardealu serieáu latinesce, legile inca latinesce se faceáu. La a. 1847 diet'a dein Clusiu aduse lege, cá limb'a latina se fia delaturata, legile sî tote scrisori-le cele dein deregatori'a se fia scrise unguresce, in tote scolele se se intruduca limb'a unguresca asémene sî in besérecile tuturor natiuniloru. Scurtu, legea tientá intr'acolo, cá tote natiunile dein patri'a se fia silite a se unгурí.

Cumu a placutu Romaniloru legea acest'a?

Candu s'a respanditu prein tiera vestea despre acest-a lege, totu Romanulu s'a infioratu dein créscetu pana in talpe. Unu scrietoriu dein dî-lele lui Mat'i'a dîce, cá Romanii mai multu s'au luptatu pentru limb'a, decâtu pentru viet'i'a loru. Sî deca Romanii in tēmpurile cele vechi, candu erau coplesîti de intunérecu, asiá fierbēnte si-au iubit limb'a, de mai bucurosi moriáu, decâtu se o parasesca; cu câtu mai vertosu o iubiáu ei acumu, candu aveáu scole, unde in limb'a loru invetiáu scientiele, — candu apucásera a cunosce, cá limb'a romana le este mostenire credîta dela strabunii loru, cari odiniora au fostu celu de an-

tâiu poporu în lume. Deci Romanii vediendu-sî amenitiata limb'a au aratatu, că vîi nu voiescu a se despartî de tesaurulu acest-a, nece a înmultî numărulu altui poporu, ci a romané Romani pentru totu deann'a.

Legea pentru limba miscase tare ânimele, candu venî a. 1848 sî cu elu o sguduitura infri-cosiata, ce lovî temeliele stăturiloru dein Europ'a.

Ce au facutu Unguriani in 1848?

Unguriani inea s'au miscatu in primaver'a anului 1848, sî cu invoiirea imperatului Ferdinandu — care erá totu o data sî rege Tierci unguresci sî mare principe Ardealului — au facutu multe schimbări de cea mai mare insemnătate. Asiá au stersu iobagî'a pentru totu deann'a, pre tierani i-au dechiaratu de ómeni liberi sî investi-ti cu derépturi, — mai incolo au otaritu, cá Ardealulu se se unesca cu Tier'a unguresca sî pre venitoriu amandouc tierile aceste se fia o sîngura tiera. Ungurii dein Ardealu inea doriáu fierbin-te unirea acestoru tieri.

Ce a urnatu de acî?

Romanii intielegandu de aceste s'au ingri-giatu forte. Spre a se poté intielege intre sîne s'au invoiitu, cá se tiená adunare la Blasiu sî pentru acest'a au sî capetatu invoiire dela Guberniu. Romanii cu cea mai mare insufletîre au cursu la acesta adunare, asiá câtu in 15 Maiu, diu'a adunării, 40 mii de Romani se afláu pre campulu de lunga Blasiu, cá se descóperia dorintiele natiunii sî se otaresca pentru venitoriulu ei.

Ce au facutu Romanii in adunarea dela Blasiu ?

In diu'a de 15 Maiu 1848 Romanii adunati la Blasiu in locul, ce l-au numitu campulu libertății, au juratu, că totu deaun'a voru tiené u-n'a sî voru fî credintiosi inaltei case domnitorie; au cerutu desfientiarea iobagiei sî derépturi intru tote asémeni cu ale celoru alalte natiuni de in patria, — cá besérecile romane se fia chiaru asiá scutite sî partenite, cá sî cele alalte 4 recunoscute de legile tieiei, — mai incolo cá despre unirea Ardealului cu Tier'a unguresca numai atunci se fia vorba, dupa ce sî Romanii voru fî cunoscuti de natiune asémene indereptatîta cu alalte 3 natiuni, sî voru fî intrebatî sî ei.

Ce s'a templatu dupa adunarea dela Blasiu ?

In scurtu dupa adunarea dela Blasiu se deschise diet'a in Clusiu. Acesta dieta — fâra de a fî ascultatu sî pre Romani — a facutu lege despre unirea Ardealului cu Tier'a unguresca. Pentru cá Romanii se se infrice sî se nu cuteze nemicu in contra pre tote deálurile se au redicatu furci;...

De aci interitarea intre Romani sî Unguri a totu crescutu. Dara Ungurii s'au imparechiatu sî cu imperatulu Ferdinandu sî s'au stricatu dein dî in dî mai tare asiá, câtu in tomn'a acelu anu s'au rescolatu in contr'a imperatului. Atunci Romanii au luat armu pentru inalt'a casa domnitoria, pentru aperiarea limbei sî a vietii loru natiunali. Asémene sî Sazii.

De atunci pamentulu acestei patrie incepù a se udá cu sangele cetatianiloru sei, cari se maceláu imprumutatu, era foculu nemiceá averileloru. In miedi-loculu acestoru turburări nefericite prea blandulu Ferdinandu I se lasá de domnia sî in locul dînsului urmá Francisu cu Josifu I.

Tienut-a rescol'a sî sub Franciscu Josifu?

Rescol'a Ungurianiloru tienù sî sub acest-a. La începutulu 'a. 1849 Ungurianii au fostu norocosî. In Ardealu generalulu loru Bem a batutu pre generalulu imperatescu Puchner sî l-a fugaritu in Tier'a romanescă. Acumu totu Ardealulu a cadiutu in man'a Unguriloru afara de Alb'a Julia sî muntii apusani, cari s'au tiennutu in contr'a loru pana la căpetulu rescolei. Muntii-i aperiău Romanii condusi de Ianculu, Axente sî altii. Romanii au nimicitu tote încercările Unguriloru de a cuprinde sî acesta parte a tierii, sî au frantu mai multe osti de ale loru.

Ce a facutu imperatulu, pentru a curmă rescol'a?

Imperatulu, că se puna căpetu acestei rescole, a cerutu ajutoriu dela tiariulu Rusiloru, care i-a sî datu. Deci in ver'a anului 1849 osti muscanesci sî de ale imperatului implu Ardealulu sî Tier'a ungurescă. Ungurianii suntu invinsi, Glierghci ducele ostei loru, depune armele la Sîrî'a seau Vilagosi, era Cosiutu — care urdisse rescol'a sî fusese in fruntea ei — fugi in tieri straine.

Asî se inchiaia rescol'a dela anii 1848—9. Dara multa stricatiune remase pre urî'n'a ei. Pentru că in decursulu ei multîme de sate sî căte-va orasia s'au prefacutu in cenusia, besăreci s'au predatu sî aprinsu, dieci de mii de ômeni au fostu ucisi. Atunci au eustatu tribunalele de sange, cari multi Romani au prepeditu, atunci s'au preamblatu prein sate cetele de venatori, cari puscău ômenii dupa placu. Era despoiările erău lucru de tote dîlele.

§ 44. O Cautatura preste totu.

Struncinările mostenite dein alaltu restempu se vîndeca sub doinn'a paciuita a principiloru dein cas'a austriacă. Starca tieraniloru sî preste totu a celoru suferiti se mai usioreza. Privilegiale nobililoru, cele 3 natiuni sî 4 relegiuni eusta pana la căpetulu acestui

periodu in a. 1848, era atunci cadu, sî in locul lor începe a pasi egalitatea tuturor locuitoriloru.

Ci precandu ar fi fostu, cá toti locuitorii acestei tieri se se búcure de derépturi asémeni, se nascu imparechiári, cari producu versare de sange. Ungurii unescu Ardealulu cu Tier'a unguresca, apoi facu incercare de a le scote pre amandoué de sub domni'a casei austriace, dara imperatu-i aduce la ascultare sî face, se incete cranceniele sî despoiările, ce se faceáu in Ardealu.

Periodulu á Iu VIII.

b) dupa anii 1848—9.

§ 45. Franciscu Josifu I. dela a. 1848.

Ce a facutu imperatulu dupa sugrumarea rescolei?

Dupa sugrumarea rescolei unguriane imperatulu Franciscu Josifu I a trasu la sêne tota puterea cea mai inalta, sî cá domnitoriu netiermuritu a datu legi dupa voi'a sa, fàra de a tiené dicta in vre-un'a dein tierile sale. Elu a proclamatu unetatea imperatíei austriace. De aci incolo tote tierile au fostu guvernate dupa acéleasi legi sî in tote s'a intrudusu limb'a germana. Priviléghiale timpului trecut s'au nemieitu, toti ómenii s'au facutu asémeni in aintea legi. Tier'a capetá impartíre noua, antáu in Districte, apoi in 10 Prefecture, cari eráu subimpartíte in Preture. Impartírea acest'a a fostu in multe mai bună, de câtu cea dein ainte de 48. S'a mesuratu pamentulu sî s'au aruncatu dári mai grele, de sub cari nu eráu scutiti nece nobilii. Mai incolo imperatulu a renduitu rescumperarea iobagiloru dein veniturile tierii sî alte multe, preir cari intrega starea vechia a Ardealului s'a schimbatu.

Ce sei despre deregatorii straini?

Pentru cá renduelile aceste date de imperatulu se se urmeze strinsu, au fostu adusi deregatori straini, cari

au petrecutu a ici 10 ani. Drúmuri bune sî alte lucruri folositorie s'au facutu pre tempulu acest-a; dara sî reu s'a casiunatu prein ace'a, cà deregatorii acesti-a straini nu cunosceáu tier'a nece limbele, ce se vorbescu a ici, sî nu aveáu dorere càtra tier'a nostra.

Ce s'a templatu in anulu 1860? sî ce in 1863?

In anulu 1860 imperatulu a restatoritu in parte legile cele vechi a tierii. Atunci deregatorii straini au esîtu dein tiera sî in loculu loru au pasîtu deregatorii alesi deintre fiii patriei. Impartîrea cea vechia inca s'a pusu éراسi in vietia, de sî erá mai rea, de câtu cea facuta sub Nemti. Guberniulu tierii s'a mutatu dela Sabiu la Clusiu.

In 1863 s'a chiamatu dieta la Sabiu, care a legiuitu, cá natiunea romana se fia natiune asémene indereptatîta cu cele trei natiuni dein patriá sî besérecile romane se fia socotite de o potrivea cu cele 4 relegiuni recepte, — mai incolo cá tote trei limbele patriei se fia intru o forma indereptatîte.

Ce mai e de insemnatu despre domni'a lui
Franciscu Josifu?

Sub domni'a acestui imperatu sî mare principe alu Ardealului invetiamentulu s'a regulatu de nou sî s'a latîtu.

In a. 1852 imperatulu spre nespusa bucurîa locuitoriloru a venitu in Ardealu sî l-a cercetatu in tote pârțile.

In a. 1853 pentru besérec'a romana unita a redicatu Metropoli'a Albei Julie cu scaunulu in Blasiu sî Episcopatele Gherlei sî a Lugosiului.

Era in a. 1864 a redicatu Metropolia pentru besérec'a romana resaritena cu scaunulu in Sabiu sî Episcopatulul Caransăbesiului.